

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՄԱԿԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈ

X

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագրեցին

ԱՅ. ԼԻՍԻՑԿԱՆ լիվ ՅԷ. ՌԱՅԲՈՒԻԴՅԱՆ

Ֆիգիլիա 1928 Յերեկյան

902. 6

2-72

12192

17498
902.6
Հ-72

Հ Մ Խ Հ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈ

X

Եզրագրային ցուցանիշներ
ստատիստիկական ճշգրտություն

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագրեցին

ԱՍ. ԼՐԱՅՑՅԱՆ և Վ. ԲԱՅԵՐՈՒԿՅԱՆ

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОЧНОЙ АЗИАТИКИ
Академии Наук
СССР

Թիֆլիս 1928 Յերեվան

2-я Типография
Полиграфтр. ВСХГ.
Ул. Ленина, 3.
Главл. 1335. Зак. 1230
Тираж 1000.

Այս հրահանգը լույս էնծայելով՝ Կենտրոնական Գաղափարական Բյուրոն ընդառաջ է գնում Հայաստանի գաղափարականների արդեն հասունացած կարիքին:

Պետք է հաստատու և միշտ հիշել վոր ամեն յերկրում գլխավոր արտադրական ուժը մարդն է և վոր արդարացի յե լսախնական առածը թե՛ «մարդու համար ոտար չըպիտի լինի վոչ մի բան, վոր մարդուն է վերաբերում»: Մյուս կողմից՝ ուսումնասիրելով Հայաստանում այժմ ապրող մարդուն, մասնավորապես հային՝ չըպետք է մոռանալ, վոր նա շատ բան է տեսական աշխատանքի մարդու կենցաղից, վորը այս յերկրում հայից շատ առաջ է բնակվել և աշխատել:

Հնագիտությունը, վորպես մարդկության մեծած սերունդների ձեռքերի նյութական ստեղծագործությունները ուսումնասիրող գիտություն՝ վոչ մի խորություն չի գնում առանձին ժողովուրդների միջև: «Ամբողջ մարդկության նյութական հուշարձանները ուսումնասիրելով՝ հնագիտությունը լուսարանում է նրանց ներքին կապակցությունը, ցույց է տալիս նրանց տարածման ժամանակն ու սահմանները, յերևան և բերում այդ հուշարձանների ձևերի ծագման և փո-

9-3581-82

փոխութեան պայմաններն որին աջակցութեամբ յայտնու
յալ է և տալիս նրանց փոխհարաբերութեամբ յայտն
մարդու հետ» (Городцов—«Археология» т. I).

Իր անդուլ հետախուզութեաններով միայն
հնագիտութեանն է հնարավորութեամբ յայտն տալիս
պարզելու թե ինչպէս և ինչ ճանապարհով և
նախնական մարդը հասել մշտկույթի արդի
վիճակին: Միայն հնագիտութեամբ կարող և
պատմել այն հնագաւրջան մարդու մասին, վարի
մասին չի պահպանուիլ վոչ մի սեղեկութեամբ—
վոչ գրավոր, վոչ ևլ բանավոր: Հնութեան իրերի
վրա գրեր չը կան, սակայն կան բազմաթիւ ալ
նշաններ, վորոնցով բանիմաց մարդը կարող և
այն հին ժամանակները հասկանալ և պատմել:

Այն ժամանակից ի վեր, ինչ մարդս ապ-
րում և գետնի յերեսին,— իսկ գիտնականները
այս ժամանակամիջոցը հաշվում են մեկ միլիոնից
մինչև 500 հազար տարի— նա թողնում եր իր
կյանքի նյութական հետքեր: Այդ հետքերից
առաջինը՝ այն առարկաներն են, վոր նա կորցնում
եր, յերկրորդը՝ այն փայտեղէնները, «աղբը», վոր
նա գործածելուց յետո գին եր շարժում վորպէս
անպետք բան: Այդ իրերից մի մասը փթել է,
մշտը, որին ալ՝ քարից, մետաղից, կավից շի-
նածները, փնտմ են վորպէս մարդկային կյանքի
վկաներ գետնի յերեսին: Ամեն իր, վոր մարդու
ձեռքով է շինված յեղել, պիտի պահպանուի գի-
տութեան համար: Բայց նախնական մարդը թո-
ղել է վոչ միայն «աղբ»: Մեզ հասել են և նրա
ախնական կայանները գետնափոր բնակարան-

ներով, գյուղեր, բերդատեղիներ, ամրոցներ, նրա
տաանձնակի դամբաններ և ամբողջ գերեզմա-
նոցներ. տաճարներ և պաշտաման վայրեր, ճամ-
փաներ— քարահատակ, փայտ, խճաճածկ,— կա-
մուրջների հետքեր. ջրանցքներ, հին ջրհորներ,
վտուղման առուներ, թումբեր, արհեստանոցներ և
այլն: Այս բոլոր հուշարձանները կարող են զա-
նազան դարերին, ժողովուրդներին և մշա-
կույթներին պատկանել: Նայելով ժամանակին՝
հուշարձանների բնույթն ու նյութը կարող և
տարբեր լինել: Ամեն հուշարձան շատ բան և ա-
սում իր ժամանակի մասին:

Հնութեան այս բոլոր հուշարձանների պահ-
պանութեամբ մեզ մոտ զբաղվում է Հայաստանի
Հնութեան Պահպանութեան Կոմիտեն: Հանրա-
պետութեան գեղեցիկ ամբողջ հնագիտական
նյութը, թե գետնի տակ և թե գետնի յերեսին
յեղածը, պատկանում է պետութեան: Ուստի
յերբ մի հնագիտական իր և գտնուվում կամ
գետնի յերեսին, կամ արտը վարելիս, կամ
վորեւ հողի աշխատանքի ժամանակ, գտնողը
պարտավոր և անմիջապէս հանձնել Կոմի-
տեին և վոչ մի գեղքում չը սեփականացնել:
Ինքնապէս պեղումները խստիւ արգելված են և
պատժվում են դատարանով: Ամեն մի քաղաքա-
ցու պարտականութեանն է, յեթե նա իմացել և
ծածուկ կտտարված պեղումների մասին, անմի-
ջապէս հաղորդել Կոմիտեին, կամ նրա ներկա-
յացուցչին գալատում, կամ յեթե այդպիսինը չը
կա՝ գալգործկումին կամ գյուղխորհուրդին:

Փափառագետը կարող է մեծ ծառայութիւն մատուցել զիտութեանը ցուցակագրելով և նկարագրելով իր շրջանում յիշած հնութիւնները: Նա ամենքից լավ զիտե թիւ ում մոտ, վեր աներում կան պատահաբար ընկած կամ հատուկ հավաքված հնագիտական իրեր, և լացի դրանց ցուցակագրելուց և նկարագրելուց՝ կարող է համարել տերերին հոժարակամ հանձնել այդ հավաքածուները պետական և տեղական թանգարաններին: Նա կարող է կորուստից փրկել լքողմամբիւ այս ու այն տեղ ցրել յիշած իրերը՝ փոքրերը ժողովելով, խոշորները, դանազան մեծ շենքերին պատկանողները այդ շենքերի մոտ աղանով տեղ առանձնացնելով և վերե և մեկի հսկողութեան հանձնելով, առանց տեղից հեռացնելու (որինակ՝ խաչքարերը, փոշխար—տապանաքարերը, վանական դարդաքանդակները): Փափառագետը կարող է լայն ծախարով կազմակերպել տեղական հնութիւնների պահպանութեան դործը: Ամեն գափառագետ պարտական է մաքառել հնութիւնների վնասնչացման դեմ և լայն պրոպագանդա մղել այդ ուղղութեամբ:

Հայաստանի դանազան գափառներում դործնվում են կենդանիների (մեծ մասամբ մամուռի) ահագին վոսկորներ: Նրանց հայտնաբերման դեպքում անհրաժեշտ է ուշադրութեան դարձնել՝ արդյո՞ք վոսկորների հետ չը կան և քարից շինված իրեր—նետերի ծայրեր, քերիչներ, դանակներ, վոսկորե բղեր և այլն: Այսպիսի կենդանական մնացորդներ դանվում են մեծ խորութեան

վրա և յերևան են գալիս քարահանքերում կամ հեղեղներից լվացված տեղերում: Անհրաժեշտ է անմիջապէս կանգնեցնել աշխատանքները մինչև հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտեի ներկայացուցչի գալը:

Ներքե բերված են մանրամասն հրահանգներ հնագիտական դանազան տխլի հուշարձանների ցուցակագրութեան և նկարագրութեան համար, ինչպէս և տեխնիկական խորհուրդներ:

Պետք է միշտ աչքի առաջ ունենալ հետևյալը:

ա) Ամեն հնագիտական իր կորցնում է գրեթե իր ամբողջ գիտական արժեքը, յեթե հայտնի է նրա գոյութի տեղն ու հանդամանքները:

բ) Ամեն հին գերեզման, ամեն մի դամբան զիտութեան համար կորած է համարվում, յեթե նա, թեկուզ միայն մասամբ, ձեռք է արված դանձախույզների կողմից:

գ) Առաջ քան մի հնագիտական իր տեղից փրցնելը, ուշի ուշով պետք է գիտել՝ ինչպէս և նա զրված:

դ) Նկարագրելու միջոցին չը կա վոչ մի այնպիսի չնչին մանրամասնութեան, վոր կարեւորութեան չունենա հնագետի համար

Այս ծրագիրը կազմված է գլխավորապէս Ուկրայնայի Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտեի կողմից լույս ընծայած «Інструкції та програми для развідок и реєстрації пам'яток археологічних» (1927 թ.) պրոֆ. Ո. Ֆեդորովսկու

աշխատութեան հիման վրա, վերի մեծ մասը հարմարեցրել ենք մեր պայմաններին և տալիս ենք փոխադրութեամբ կամ շատ տեղ թարգմանաբար: Աչքի առաջ ունեցել ենք նաև պրոֆ. Ա. Սպիրցինի «Разведки памятников материальной культуры (1927 թ.) և Ի. Գրարարի «Для чего надо охранять и собирать сокровища искусства и старины» (1919 թ.) գրվածքներն և այլ աղբյուրները:

Հավելվածի մեջ բերված են Հնութեան հուշարձանների վերաբերյալ հանրապետական գեղերեսն և Հնությունների Պահպանութեան Կոմիտեյի կանոնադրությունը:

Ծրագիրը իր բոլոր հավելվածներով կարգացվել և Հնությունների Պահպանութեան Կոմիտեյում և նրա հետ համաձայնեցրած:

ԾՐԱԳԻՐ

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

I. Ընդհանուր ցուցմունքներ

Ամեն հնագիտական հուշարձան ցուցակագրելիս և նկարագրելիս նախ և առաջ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը:

1. Ո՞րտեղ և գտնվում հուշարձանը: Գավառ, շրջան, գյուղ: Հեռավորությունը և ուղղությունը մերձավոր գյուղից, եկեղեցուց, լճից, գետից, կամուրջից, ճանապարհից կամ այլ կետից, վորը հեշտ և գտնել: Տեղի անունը:

2. Հուշարձանի տեղագրությունը—գետի յեզրին, լեռան լանջին, դաշտում, ձորի մեջ, քարի վրա... (Այդ վայրերի անունները): Տեղը մեծ մասշտաբի քարտեզի վրա: Պլանը:

3. Հուշարձանի տեղական ժողովրդական անունը: Ավանդությունները թե ով և շինել, յերբ, ինչի համար, ինչ դեպքի առթիվով:

4. Հուշարձանի հետ կապված անահավատու-թյուններն ու պաշտամունքները:

5. Գեանի յերեսին հալաքած իրերի տեղի ճիշտ նշումը վայրի պլանի վրա:

6. Տեղեկանք՝ չին գտնված արդեմք այդտեղ դրանից առաջ իրեր, վերտեղ, ինչքան, ինչ, ում ձեռքով, յերբ և այժմ նրանք վերտեղ են գտնվում:

7. Մոնումենտալ հուշարձանի առանձին մասերի (մուտքի, պատուհանի, պատրհանի...) և այդ մասերում կամ նրանց կողքին գտնված իրերի (կմախքի, դենքի, անոթի...) տեղի ճիշտ նշումը ըստ աշխարհի կողմերի:

8. Յուրաքանչյուր վայրի (կայանի, դերեղ-մանոցի, գյուղի...), շենքի, գտնված իրի, ամեն հուշարձանի մանրամասն նկարագրությունը, գծանկարը, նկարը, լուսանկարը, պլանը, յեթև հնարավոր ե—նաև եստամպը:

9. Վերջապի լավ և պահպանվել հուշարձանը: Զ՞ի յեղել խանգարված: Բնության ուժերից թ՞ի մարդու ձեռքով: Յ՞ի և ինչ հանգամանքների մեջ, յեթև ժողովուրդը հիշում է:

10. Ի՞նչ վտանգներ են սպանում հուշարձանի պահպանաթյանը՝ բնությունից և մարդուց:

11. Արդեմք դրանից առաջ յեղել և ուսումնասիրված, ում կողմից և յիբր: Ուսումնասիրության արդյունքը վերտեղ և հրատարակված:

12. Յ՞ի և (տարի, ամիս, օր) նկարագրողը այցելել և նկարագրել հուշարձանը: Նկարագրողի անուն, հոր անուն, ազգանունը, հասցեն, զբաղմունքը:

II. Նախապատմական կայաններ յեղարկեսարոցներ.

Հին բնակավայրերը, յերբ մարդս ապրելիս է յեղել գետ վրաններում կամ գետնափոր տնակներում, կարող են յերևան գալ այսպես կոչված՝ «կալ-սարական շերտի» մեջ: Բանն այն է, վոր մարդս՝ յերկար ժամանակ մի տեղում ապրելով, թողնում էր իր գործածած ամեն տեսակ իրեր—աղբ, ածուխ, մոխիր: Այս ամբողջ նյութը փթելով տալիս է գետինն ավելի մուգ, յերբեմն բոլորովին սև գույն: Յերբ բնակիչները թողնում է յին իրենց գյուղը, գյուղի ամբողջ տարածությունը տարեց տարի սկսում էր հողով ծածկվել, և հետզհետե անկարելի յեր լինում իմանալ թե այդտեղ յերբ եիցե մարդու բնակարան է յեղել: Կուլտուրական շերտը այնքան ավելի հաստ է լինում, ինչքան ավելի յերկար է մարդս ապրել միևնույն տեղում, յերբեմն մի քանի մետր հաստություն և ունենում, սակայն սովորաբար մեկ մետրից չի անցնում: Վերին՝ բուսական և ստորին՝ մայրհողային շերտերից նա վորոշակի տարբերվում է, վորովհետև միայն այս շերտի մեջ է գտնվում այն ամենը, ինչ վոր տյտեղ ապրող մարդը կամ կորցրել է, կամ դեն է ձգել: Սակայն լինում է և այնպես, վոր կուլտուրական շերտը գույնով դրեթե չի տարբերվում վերին շերտից. այսպես լինում է այն դեպքում, յերբ այդտեղ անընդհատ, մինչև այժմս էլ ապրում են մարդիկ: Այս դեպքում բաժանել ժամանակակից շերտը հնից

հնարավոր և լինում միայն գտնված իրերը ուսումնասիրելով: Պատահում և և այնպես, վոր միևնույն վայրում դանազան դարերում ապրել են դանազան մարդիկ՝ մեծ կամ փոքր տեղաբնիկներ ունեցող ընդամեններով: Այս դեպքերում կուլտուրական շերտերը իրար կը հաջորդեն՝ մեջեմջ ունենալով հողի կամ ավազի, մարդկային կուլտուրայի մնացորդներ չը պարունակող շերտեր. ամենաստորին կուլտուրական շերտը կըլինի և ամենահինը: Կուլտուրական շերտերը սովորաբար հայտնաբերվում են այն դեպքերում, յերբ այդ վայրում սկսում են վորեն բան ցանել. գութանը՝ գետինը շուտ տալով՝ յերեսն և հանում հնության իրերը: Կամ յեթև այդ շրջանում վերջը կազմվել և ձորակ, փոս կամ գետինը փլել և, ձորի կամ փուլքի հատած յեզրին կերևա կուլտուրական շերտը լայն սև ժամովներն պես, յերկու հարևան՝ վերին և ստորին՝ ավելի բացազույն շերտերի արանքում: Քանի վոր սովորաբար նախնական մարդը մի կողմից՝ բնակվում եր ջրին ավելի մոտիկ, և մյուս կողմից՝ ընտրում եր ավելի լավ պաշտպանված վայրեր, ուստի սովորաբար այդպիսի ժապավեններ յերևան են գալիս գետախառնուրդի բարձր յեզրերին կամ գետի վրայման աղեղի վրա: Մեղ մոտ հին կայանները կարող են բացի այդ, յերևան գալ նաև բնական կամ արհեստական քարայրերում:

Ամենահին կայանները պատկանում են հին քարե (պալեոլիտիկ) դարին: Այդտեղ գտնում են մամուռի, ունգյեղջյուրի, հյուսիսային յեղջե-

րուի, նախնական յեղան և այլ արդեն անհայտացած կենդանիների վոսկորներ՝ նախնական յեղանակով քարից և կայծաքարից շինած իրերի և մարդու գոյության այլ հետքերի հետ միատեղ:

Հաջորդ շրջանի կայանները կըլինեն նեոլիտիկ (նոր քարե) ժամանակից: Նրանք յերևան են գալիս գրեթե ժամանակակից կլիմայի և բնության պայմանների մեջ: Դասավորված են լինում գետերի, լճերի և առհասարակ ջրերի մոտ, վորտեղ կարելի յեր պարապել ձկնորսությամբ: Նեոլիտիկ կայաններում գտնվում են նախնական կավե իրեր, վորդրված և ծակած քարե գործիքներ, մեծ քանակությամբ ձկան վոսկորներ, մոխիր և տնային կենդանիների այրված վոսկորներ:

Այդ դարաշրջանում գտնում են նաև կայծաքարի կամ «սառանի յեղունգի» (որսիղիանի) քարահանքեր և արհեստանոցներ, վորտեղ շատ են պատահում արհեստի նյութերի (քարերի) կտորներ և փչացրած, չավարտած գործիքներ:

1. Իհնչ յերկրաբանական շերտի մեջ և կայանը կամ արհեստանոցը: Վերևից և տակից գասավորված շերտերը (սկսած վերևից): Այդ շերտերի հողի կոշտությունը, գույնը, կազմությունը, կարծրությունը, առանձին բովանդակումները, (որինակ՝ ջրաքարերը):

2. Կուլտուրական շերտի հաստությունը (և խորությունը, գույնը և կազմությունը: Կուլտուրական մնացորդների դասավորությունը նրա մեջ

—արդյոք կուտակումներ են կուգում, շերտավորութիւններն ինձ ցոյց տալ են զեւ ու զեւն. նրանց քանակը, նկարագրութիւնը: Շերտի հաստութիւնը:

3. Արդյոք մարդկային մշակութի հետքերն են ա չեն պատահում մեռած կենդանիներէ: Վոսկորներ: Նրանց չափերը, շերտի մեջ դասավորութիւնը, նկարագրութիւնը: Շատ են փթած, կամ քարացած են, ջարդված, փշրված, ալրված:

4. Այլ կուտուրական մնացորդները սարիլանջերին, քերծերին, գետի յեղերքին, ըլուրնիւրի կողքին, ավազներին մեջ—վորոնք կայանի հետ կապ ունեն (մանավանդ յիթի հեղեղն ե քանդել կայանը):

5. Կայանի ընած տարածութիւնը և այդ տարածութեան ձևը (սլանը):

6. Ջրկան արհեստանոցում գործածված նյութերի (կաշաքարերի, «ստանի յեղունդի»—որսդիանի, պղնձի) և գործիքների, կաղապարների, նյութերի մնացորդներ: Նրանց դասավորութիւնը: Նրանց հետ խառն գտնված կուտուրական իրերը:

7. Ջրկան կրակի գործածութեան հետքեր—մոխիր, ալրված փայտ, ածուխ, խոնձված քարեր, խեցիներ...: Նկարը. սլանը:

8. Կուտուրական շերտի մեջ կամ գետնի մակերեսին պատահած իրերը: Նրանց դասավորութիւնը, քանակը, վիճակը (ամեն իրի մանրամասն նկարագրութիւնը):

III. Գերեզմաններ յեւ գերեզմանոցներ.

Նոր քարե դարից թաղման ծիսակատարութիւնը մեղ հայտնի չէ: Գիտնականները յենթադրում են, վոր այդ ժամանակ հանգուցյալին պարզապէս ալրում ելին և հող չէին տանում աճյունի պահպանութեան մասին: Միայն հին մետաղե դարում (բրոնզե) մարդս սկսեց զիմել թաղմանը: Զանազան ժամանակներէց և դարերէց մեղ հասել են բաղմաղան ձևի թաղումներ: Հայաստանում պատահում են թաղումներ՝ դիւռնի ամփոփմամբ կամ դիւռի ալրմամբ, թաղումներ թմբավոր և անթումբ և ամբողջ գերեզմաններ, թաղումներ առանձնակի և խմբական, թաղումներ քարե արկիւնների, գետնափոր խցիկների կամ հողի հորերի մեջ, կավի կարասների (միակտոր կամ կրկնակի), կավի լոպարանածե կաղաղների մեջ, գերանածածկ գերեզմանների մեջ և այլն:

Գերեզմանները յերեմն գտնվում եյին խիտ, զրեթե իրար կողքի, առանց յուրաքանչյուրի վրա առանձին թումբ բարձրացնելու: Այդպիսի գերեզմանոցները — МОГИЛЬНИКИ — ներկայացնում են մի տափակ, շատ անշան չափով շրջակայքից բարձրացող հրապարակ, վորի գերեզմանատեղի լինելը հայտնաբերվում ե սլատահարար կամ նշմարվում ե հողը նստած գերեզմանների փոսիկներով: Դա մի թումբ գերեզմաններ են, վոր միացած են իրար հետ միեւնույն վորոշ ժամանակամիջոցով և վորոշ կուտուրայով:

Յեթե մի հրապարակում մարդու վոսկորների հետ դուրս են գալիս ողեր, ապարանջաններ, գենքեր, կալի ամաններ—պարզ և վոր աչգաներ մի գերեզմանոց և, և վոչ թե դա մի պատահական գուգադիպութուն և:

Հնում գիտնեքը դրվում էյին յերբեմն հաս ուղղակի գետնի (հաճախ մերկ ապառաժոտ հրապարակի) յերեսին զանազան մեծութուն ունեցող փոսիկներին մեջ՝ գազաններին և թռչուններին կեր: Այդպիսի թաղման վայրերը Հայաստանում գեռ գրեթե չեն ուսուսնասիրված:

Թմբավոր գերեզմանները յերբեմն դասավորվում են խումբ խումբ, բայց պատահում են և առանձնակի: Նրանք թե ձևով, թե մեծութամբ, թե բովանդակությամբ հավաղանց բազմազան են լինում:

1. Գերեզմանոցի հրապարակի բռնած տարածութունը: Ի՞նչ խորության մեջ են յերևան յեկել գերեզմանները և ի՞նչ ձևի յին. վո՞րչափ խիտ են դասավորված:

2. Յեթե նկատվում են գեռ գերեզմանների փոսիկները,—նրանց դասավորութունը:

3. Բացողյա թաղումներ վայրում գերեզմանափոսերի դասավորութունը և ուղղութունը ըստ աշխարհամասերի:

4. Դամբանների քանակը մի խմբի մեջ:

5. Դամբանների մեծութունը: Թմբի բարձրութունը գետնի յերեսից. տրամագիծը (թմբի վերևով), շրջագիծը:

6. Թմբի ձևը—կոթ, յերկարավուն, ձուածի: Հասվածագծի ձևը—բարձր, սուր, կլոր, ցածր, տափակ: Կատարը՝ սուր, կլոր, տափակ, դողավոր: Վո՞րանոց և գտնվում թմբի գլուխը՝ կենարտնում, կողքին և վո՞ր կողմում (նկարներ):

7. Արդյո՞ք թմբի շուրջը չըկա խրամատ կամ փոռ. նրա խորությունը, ձևը, հասվածագիծը:

8. Թումբերը խիտ թե՞ ցանցառ են տեղավորված, ուղիղ թե՞ ծուռ շարքերով, անկարգ, մանրերը մեծերի շուրջը թե ալ ձևով: Տարածութունը թումբերի միջև: (Թմբի պլանը):

9. Գերեզմանաթմբի կազմութունը: Արդյո՞ք տարբերվում է շրջակա հողի կազմութունից: Նրա բաղադրութունը — կավ, ավազ, խիճ, կավիճ, մոխիր, քար. (քարերի մեծութունը): Պատմե՞ք քարե պարիսպով կամ քարե ողակով, թե՞ առանց պատի և: Պարիսպի (ողակի) մեծութունը, կազմութունը, կառուցվածքը: (Պլանը, նկարը):

10. Արդյո՞ք գերեզմանաթմբի մակերեսին կամ մերձակայքում չըկան վարդու ժամանակ դուրս յեկած կամ պեղած իրեր՝ (գազանի, անասունի կամ մարդու վոսկորներ, մոխիր, խեցիներ, կոթածքարի, սատանի յեղունգի, քարե, վոսկորե, բրոնզե, յերկաթե իրեր, ապակեղեն, դրամներ): Նրանց քանակը, մեծութունը, նյութը, դործածութունը:

IV. Պատահական բացված դամբաններ

Պեղումներ կատարելու իրավունքը վերապահված է մասնագետներին՝ Հայաստանի Հնու-

թյունները Պահպանության Կոմիտեյի թույլտվությամբ և հսկողությամբ: Սակայն լինում է վոր հեղեղը, կամ բնության այլ ուժը, (սոթանք — ОПОЛЗНИ, յերկրաշարժ...) կամ մարդու աշխատանքը պատահմամբ բանում են գերեզմանի բովանդակությունը: Այդ պատահմամբ յերևան բերած թաղումների նկարագրությունը կարող է կատարել և վոչ մասնագետ գաղափարներ:

1. Վերանդ և դրված կմախքը թումբի մեջ, ուղիղ գետնի յերեսին թե՛ ավելի խորը, և ինչ խորության վրա: Գուցե կմախք բոլորովին չի՞ յեղել:

2. Կմախքի դիրքը. — ձգված, կողքին կծկված, նստած կամ այլ կերպ: Գլխի և գեմքի ուղղությունը: Ձևների դիրքը — արմուկներին ծաված, կրծքին, ձգված, գլխի տակ դրված:

Վտանների դիրքը — ձգված, ծունկներին, կողքին, գետնի վեր ծոված: Կմախքի յերկարությունը սանաթմարներով (գծանկարներ, նկարներ, լուսանկարներ):

3. Ինչ վիճակի մեջ է պահպանվել կմախքը, — ամբողջ, քրքրված, փշրված, ջարդված:

4. Արդյո՞ք բոլոր վոսկորները ակզումն են: Վորո՞նք են պակաս, և ինչ պատճառով, արդյո՞ք վոսկորները փթել են, թե կերվել են մկներից և այլ կենդանիներից, թե գուցե վոչ բոլորն են դրված յեղել գամբանի մեջ:

5. Արդյո՞ք չի նկատվում վոսկորները ներկված լինելը, վեր մասերի և ինչ գույնի: Ի՞նչպես և

դրված ներկը — արդյոք ներծծվել և վոսկորների մեջ, թե՛ դրվել և կույտ կույտ, հաս հաս, գուցե ներկի մի շերտով ծածկված և յեղել գետնը կմախքի տակ:

6. Արդյո՞ք կմախքի տակ հատակը ծածկված չե մոխրով, կեղևով, խոտով, ճյուղերով և այլն: Արդյո՞ք վերևից ծածկված չե (կամ գուցե վերևից և թափվել) նույն կամ այլ նյութերով (նմուշներ):

7. Յեթե մի քանի կմախք և — նրանց քանակը, մեծությունը, վոսկորաբաժ պատվորությունը (գծանկարներ, նկարներ, լուսանկարներ):

8. Դամբանի կառուցվածքը: Փոս գետնի մեջ — խորություն, յերկարություն, լայնություն, ձևը: Խոռոչ ունեցող փոս — տաթիճաններ, խոռոչի կառուցվածքը, չափերը, ձևը:

Ստորերկրյա խուց — չափերը, անցքի, մուտքի և խուցի ձևը:

9. Փորելու տեխնիկան — քանդելու կամ փորելու հեռքերը դամբանի պատերին, նրանց ձևը, մեծությունը, ուղղությունը: Պատերի և հատակի մշակումը — հարթված, կլորացրած, սղխտակացրած:

10. Թաղման ժամանակ դրած իրերը: Նրանց ակզավորությունը գերեզմանի մեջ: Վայրի և ընտանի կենդանիների վոսկորներ: Ամբողջական կմախքներ, թամքի սարք, ամաններ, զգեստի, գենքի, դարդի մնացորդներ և այլն: Դտնված իրերի քանակը, չափերը, նյութը, ձևը և դործածությունը: Ի՞նչ վիճակի մեջ են պահպանվել:

V. Մենհիրներ, կրովեխներ յեւ դով եմներ

Մեղալիտիկ (խոշոր քարերից) հուշարձաններին անցնելով՝ պետք է ասենք, վոր այդ հուշարձանները չափազանց մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Նրանք գրեթէ բոլոր յերկիրնեւրումն են պատահում և Հայաստանումն եւ կան: Մի մասը արդեն ցուցակագրւած է*): Նրանք յերեք տիպի յեն բաժանւում. ա) մենհիրներ, բ) կրովեխներ և գ) գովմեններ:

Մենհիրները մենաւոր կանգնեցրած, կամ կոպիտ մշակւած սյուներ են, կամ գրեթէ անմշակ ցից քարեր: Նրանց նշանակութիւնը դեռ պարզւած չէ: Մի քանիսի կարծիքով՝ նրանք կանդնեցրած են ի պատիւ վորեւ աշքի ընկնող հանդուցյալի, կամ նրա սպանած թշնամու, կամ վորպես կապած դաշնագրի հուշարձան, կամ նույնիսկ վորպես զոհաբերութեան տեղի նշան:

Կրովեխները—գետնի յերեսին ողակած և դասավորւած քարեր են՝ տաշած և անտաշ, յերեմն պատահում են կրկնակի ողակներ: Մի յերկրում նրանք հայտնաբերւած են շատ տեղերում, մանաւանդ Արագածի լանջերին: Ուրիշ յերկիրներում շրջանը կազմւած է լինում յերեմն մի շարք վիթխարի քարե սեղաններից (նստարաններից)—քարե սյուները դույզ դույզ ծածկւած են լինում հորիզոնական քարով Ո տառի նման: Նրանք տեղ տեղ թաղման վայրեր են

*) Տես՝ Աշխարհեզ Բալանթարի «Բարե դարը Հայաստանում» 1926. Յերեւան:

յեղեւ. սակայն ավելի յաճախ ի հիշատակ հանդուցյալի կանգնեցրած քարեր (թաղումը տեղի և ունեցել վոչ այդ շրջանի մեջ) և այդպէս կատարւել են տոնական ծիսակատարութիւններ կամ նվիրական պարեր. յերեմն եւ դրանք դատաստանի կամ խորհրդակցութեան ժողովատեղիներ են յեղել*):

Նրանք զանազան դարաշրջաններին են պատկանում, առավելապես բրոնզե դարին: Սովորաբար նրանք դասավորւած են լինում խումբ խումբ և յերեմն ամբողջ դաշտեր են բռնում: Կրովեխը չբարեք է շփոթել համեմատաբար ավելի փոքր քարերի այն ողակների հետ, վորոնցով շրջապատւած են լինում դամբանները:

Դովմենները առանձին սեղանաձև շենքեր են՝ մեծ մեծ անտաշ քարերից կամ սալերից կառուցւած: Հայաստանում նրանք այսպէս են կառուցւած լինում. վիթխարի քարեր իրարից հաղիվ մետրաչափ հեռավորութեամբ կանգնեցրած են լինում իրենց յերկայն կողերի վրա և վրայից պառկեցրած է լինում մի ընդհանուր սալ քար: Այդ «անականման» (այլեր) շենքերի նշանակութիւնը վերջնականապէս պարզւած չէ: Կովկասում և Հայաստանում նրանք թաղման վայրեր են յեղել:

Սովորաբար մեղալիտիկ հուշարձանների բոլոր յերեք տիպերը հանդիպում են միատեղ և դասավորւած են լինում իրարից վոչ հեռու:

*) Տես Anthropos—1928 № 1—2 Wien, Kol, Heine — Geldern-ի հոգւածը:

1. Մենհիրի, կրամելի, դոմենի քարերի մեծությունը, քանակը, տեսակը, տաշված թե տնտաշ լինելը, ձևը, ինչ յեզանակով կանգնեցրած լինելը:

2. Մենհիրի, կրամելի, դոմենի չափերը:

3. Մենհիրի լայն կողմը վճի կողմը դարձրած լինելը: Դոմենի բերանը վճի կողմ դարձրած լինելը:

3. Կրամելի մեջտեղ կան արդյոք տառնձին կանգնեցրած քարեր, վճիտեղ և լինչ ձևով:

5. Ձեն գտնվում արդյոք դեռնի յերեսին հնադրտական իրեր, խեցիներ, մարդու և կենդանիների վոսկորներ, վճիտեղ և լինչ քանակությամբ:

6. Մենհիրը, կրամելը, դոմենը կանգնեցրած են առանձնակի թե իրարից մոտ հեռու. լինչ հեռավորության վրա (Գասավորության պլանը: Լուսանկարներ):

VI. Հին ֆաղափափներ.

Այլիլ ու ժամանակի մարդ իրանից յետ թողել և ամբողջ քաղաքատեղիներ և բերդեր: Կայաններից նրանց խելույն կարելի յե գանադանել հենց արտաքին տեսքով: Հին քաղաքատեղիի կամ բերդի վայրում սոխորարար լինում են՝ ալիլի կամ պակաս հողով ծածկված՝ ճարտարապետական շենքերի մնացորդներ—պատեր, սյուներ, պարխաղներ: Այլ վայրերում դեռնի յերեսին միշտ կարելի յե գտնել պատահական իրեր: Քաղաքատեղիները (городища) բնորոշվում

են արհեստական ամրություններով—շուրջը յերլեմն յերկշար, նույնիսկ յեռաշար թմբով, պարխաղով կամ խրամատով: Սովորաբար նրանք տեղավորված են լինում բարձր տեղերում, հաճախ յերկու ձորերի մեջ գտնված հրվանդանի վրա:

Հին քաղաքատեղիների և բերդերի հետ կապ ունեն նաև հին ճամփաներ, ջրանցքներ, ծածուկ տնցքեր, վոսկորման առուներ, ջրհորներ և այլն: Մոտակայքում կարող են հայտնաբերվել դամբաններ, հանքատեղեր, արհեստանոցներ և այլն:

1. Քաղաքատեղիի ձևը—քառանկյունի, յեռանկյունի, քառակուսի, կլոր, պայտանման և այլն (պլան):

2. Նրա բարձրությունը շրջակայքի (գետի, դաշտի, ձորի հատակի, հովտի) համեմատությամբ:

3. Ներսի բակի տարածությունը քառակուսիներով, նաև ամբողջ քաղաքատեղիի՝ իր թուփերով և խրամատներով:

4. Քաղաքատեղիի բնական ամրությունները—գետի կամ ձորի յեզեր, քերծեր, ճահիճներ: Վճի կողմից և լինչ յերկարությամբ են նրանք շրջապատում: Բնական պայմանների ոգտագործման յեղանակները պաշտպանության համար—ամրացումներ արհեստական պատերով, աշտարակներով, լանջերի զիք քանդումով և այլն: (Գծանկարներ, նկարներ, լուսանկարներ):

5. Քաղաքատեղիի արհեստական ամրությունները: Թուփեր և խրամատներ: Նրանց յերկարությունը, քանակը, դասավորությունը: Բարձ-

լուծիւթունը, լաշնութիւնը, թումբի ձեւը դա-
րազան մասերում: Թումբի մեջ յեղած ընդհա-
տումները: Մուռքերն և խրամատների պարա-
նոցները: Յցերի և ալլ պատնէշները հետքեր
(պլաններ, գծանկարներ, լուսանկարներ):

6. Թումբերի կազմութիւնը—հող, կալի,
թրծած կավի շերտեր, քարաբեկորներ (այդ քա-
րերի մեծութիւնը, քանակը, դույնը, տեսակը,
ծաղումը—վերտիկից են բերված, մշակված թե՛
անմշակ): Մոխրի, ածուխի, վոսկորների, կուլ-
տուրական մնացորդների հետքեր:

7. Քարեշար պատեր, պատի հաստութիւնը,
լարձրութիւնը, քարերի ձեւը, մեծութիւնը, դա-
սափորումը, շաղախը, ծեփը: Քարի տեսակը (մեր-
ձափոր քարահանքը): Քարերի վրա յեղած խա-
ղերն ու նախշերը (նկարներ, լուսանկարներ):

8. Խրամատներ, նրանց քանակը, դասա-
փորութիւնը: Նրանց միջև յեղած տարածութիւն-
ները, անցատեղիները (պլաններ). խրամատների
կառուցվածքը—լաշնքը, խորութիւնը և ասիերի
թեքութիւնը (հատվածագծեր):

9. Քաղաքատեղիի բակը: Նրա յերկայնքն
ու լաշնքը դանազան մասերում. ձեւը: Բակի բրու-
նած տարածութիւնը: Նրա մակերեսը, խորդա-
բորդութիւնները, թումբերը, առուները: Փոսերը,
նրանց չափերը, ձեւը, խորութիւնը, քանակը,
դասափորութիւնը: Նկուղների հետքերը բակում:
Ջրհորի կամ ջրի ավազանի, առուի հետքերը,
չափը, խորութիւնը, դասափորութիւնը:

10. Քաղաքատեղում գտնված իրերը—թում-
բերի, խրամատների մեջ կամ բակում: Մարդու
և անասունի վոսկորներ, քարի, վոսկորի, կավի,
լրոնդի, երկաթի, ապակի իրեր:

Չգետ, զարդ, զենք, գործիք, ամանեղեն,
գրամներ: Գտնված իրերի նկարագրութիւնը—
քանակը, չափերը, նյութը, ձեւը, արհեստը, նպա-
տակը: (Նկարներ, լուսանկարներ):

11. Չէն նկատվում արդյոք հին ճանապարհ-
ների, կամուրջների, ջրհորների, թումբերի, ար-
հեստական լճերի հետքեր: Նրանց մանրամասն
նկարագրութիւնը (պլաններ, լուսանկարներ):
Նրանցից վերոնք մինչև այսօր ել բանուկ են:

VII. Բնակավայրերի մնացորդներ: Գյուղեր.

Հին մետաղե (բրոնզե) դարում պատահում
ենք և առանձին գյուղերի: Քաղաքատեղիներից
և բերդերից նրանք տարբերվում են նրանով, վոր
չունեն պաշտպանողական թումբեր և խրամատ-
ներ ու միայն մի քանի տասնյակ տներից բաղ-
կացած են լինում: Նախնական կայաններից
տարբերվում են նրանով, վոր նրանց բնակիչ-
ները զբաղվում էին երկաղործությամբ, վոչ թե
ձկնորսությամբ, և այդ պատճառով գերադասում
էին դաշտավայրերն ու հողամշակության հա-
մար հարմար սարալանջերը:

Այդ հին գյուղերի հետ չը պետք և շփոթել
ավելի նոր ժամանակի գյուղերը, վորոնք պատ-
մական ժամանակաշրջանում ամայացել են՝ բնակ-

չության այս կամ այն առիթով հեռանալու պատճառով: Հայաստանի անտառները, ձարերն ու դաշտերը լիք են այգալիսի ավերակ գյուղերով: Նրանց շատ հեշտ և ջուկիկ հին պալեոմոստալիկ գյուղերից:

1. Խնչից են կազմված բնակավայրի մնացորդները — պատեր, ցցեր, կամուրջներ, տներ, ոջախների ավերակներ, շինարարական նյութերի (աղյուսների, քարերի) կույտեր կամ մշակութի ալ հետքեր:

2. Հին բնակավայրի բռնած տարածությունը — յերկայնք, լայնքը զանազան ուղղություններով, ձևը, քառակուսի տարածությունը. (պլան)

3. Բնակավայրի մակերևութը — բլուր, լանջ, դաշտ, ձոր... (պլան, լուսանկար)

4. Ծենքերի պատերի, ոջախների, հորերի և մշակութի ալ մնացորդների զատավորությունը, շանապարհների, սահմանների, փողոցների, արտեսությունների և ալն նշանները (պլան):

5. Աղբակույտեր և մոխրանոցներ, նրանց քանակը, զատավորությունը հախերը, ձևը (զծանկարներ, պլան): Նրանց մեջ գտնված իրեր:

6. Գեանափոր բնակարաններ: Քանակը, խմբավորումը — շարքերով, շրջանաձև, խումբ խումբ և ալն: Գեանափորի յերկայնքը, լայնքը, խորությունը, ձևը: Փայտեղեն մասերի մնացորդներ (պլան, զծանկարներ, լուսանկարներ): Նրանց մեջ գտնված իրերը:

7. Հացահատիկների հորեր: Նրանց թիվը, ու ձևը: Հատակի և պատերի մշակումը: Հացահատիկ մնացորդներ և ալ գյուտեր:

8. Ծենքերի մնացորդները: Նրանց քարի և փայտի մասերը: Չափերը կառուցման տեխնիկան: Նյութի առանձնահատկությունները: Շաղախը: Կտուրի և հատակի նյութը, ձևը, կառուցման մանրամասնությունները: Լուսամուտ: Ոջախ, թոնդեր — կառուցվածքը, նյութը...

9. Սմբողջական շենքերի հախերն ու պլանները: Խնչի համար ելին նշանակված:

10. Գետնի յերեսին գտնված իրերը:

11. Չը կան մոտակայքում կամ հեռու մեջ գերեզմանոցներ, գերեզմաններ և թաղման ալ նշաններ:

12. Չը կան մոտակայքում քաղաքատեղի, բերդ, նրա հեռավորությունը:

13. Պատմական ժամանակներում ամայացած գյուղերի հետքերը: Նրանց տեղագրությունը: Բնակարանների ձևը, քանակը, նրանց մասին յեղած տեղական հիշողությունները և գրավոր ցուցումները: Տաղանաքարերի և ալ արձանագրությունները: Պլանը:

VIII. Բարայրեր. ստոյելիքա աղբեր.

Բարայրերը մարդու համար բնակության վայրեր ելին դեռ նախապատմական ժամանակներից: Նա բնակվում էր թե բնական և թե արհեստական այրերի մեջ: Վերջը այրերը գործ

և յին ամփում, վորպես թաղման վայրեր: Մեր քարայրերն և ստորյերկրյա անցքերը ուսումնասիրված չեն: Նրանցից շատերը այսօր ևլ գլուղացիք ողտադործում են իրենց վոչխարի համար: Կան մինչև այժմ ևլ դավառներ (Ջանգեղուր), վորտեղ աղվարնակության մի մասը շարունակում և բնակվել այրերի մեջ:

1. Ի՞նչ յերկրաբանական շերտի մեջ և գտնվում քարայրը կամ ստորյերկրյա անցքը: Այդ շերտի քարատեսակը, գույնը, կազմությունը, ամրությունը, բրածոները, ներծծումները: Վերևի և տակի շերտերը (քարատեսակների նմուշները):
2. Մուտքը: Նրա չափերն և ձևը, մուտքի բարձրությունը շրջակա մակերևույթի և քարայրի հատակի համեմատությամբ: Մուտքի քողարկման առանձնահատկությունները—ժայռեր, քարեր, բուսականություն: Մուտքերի քանակը: Յեղքերը:

3. Մուտքը փակելու յեղանակը:

4. Քարայրի կամ անցքի պլանը: Ներսի մանրամասն նկարագրությունը—նրա առանձին մասերի (հատվածագիծ): Դահլիճներն ու առանձին խոռոչները:

5. Պատերի, առաստաղի և հատակի յերևույթի փոփոխությունները:

6. Առանձին բացվածքներ: Ծակեր և պատուհաններ փերետում կամ կողքերին, նրանց ձևը և փորելու յեղանակը. ո՞ւր ևն նայում: Ծխի անցքեր, ծխաններ:

7. Այլը կամ անցքը փորելու յեղանակը: Բլունքի և այլ գործիքների հետքերը: Մակերեսը հարթեցնելու նշանները:

8. Պատերի և առաստաղի վորմնաշարությունը: Քարերի տեսակը, չափերը, մշակման յեղանակը: Աղյուսներ, նրանց թրծելու յեղանակը: Վորմնադրության յեղանակը: Շաղախը:

9. Հատակին և այլ տեղերում գտնվող իրերը:

10. Բնակության հետքերը պատերին ու առաստաղին: Ցցիկներ, մեխեր, ողակներ, ճրագի, սջախի տեղեր: Գծեր, խաղեր, նկարներ (նախշեր), քանդակներ (նկարներ, լուսանկարներ):

12. Մակադրություններ:

12. Թաղումներ հատակին կամ պատերի մեջ: Վճրտեղ, ի՞նչ բարձրության վրա:

13. Ի՞նչի յին ծառայում այժմ այդ այրերն ու անցքերը:

IX. Վիճապնե

Հայաստանում (որինակ՝ Գեղամա լեռների մոտ) լան հաև «վիշապ» կոչված հուշարձանները: Դրանք ահագին քարե սյուներ են՝ կողերը մի քիչ հարթեցրած և ձուկ հիշեցնող ձևի: Յնեթաղվում են թե զբանք մի ժամանակ Հայաստանում գոյություն ունեցող ջրի պաշտաման նյութական մնացորդներ են:

1. Վճրտեղ և գտնվում վիշապ քարը,—գետի, լճի, առուի մոտ կամ այլ տեղ: Մի քար

և թէ մի խումբ քարեր: Ի՞նչ կա մոտա-
կայքում:

2. Վիշապի բարձրությունը, արամազիժը,
ձեւը:

3. Վաղճւց և վիշապը այգտեղ կանգնած թե
փոխադրված և մի այլ տեղից, վո՞րտեղից, ո՞ւմ
ձեռքով և յի՞րը:

4. Վճր կողմն են ուղղված նրա մակերես-
ները: Վճր յերեսին կան փորագրություններ:

5. Ի՞նչ քարատեսակից և շինված վիշապը:
Վճրտեղ և նման քարատեսակի քարահանքը:

6. Ի՞նչ յեղանակով և քարը տաշված: Չեն
նկատվում արդյ՞ք տաշող գործիքների հետ-
քերը:

7. Մանրամասն նկարագրություն վիշապի
վրա յեղած պատկերների: Նրանց դատախառն-
ությունը: Չըկան արդյ՞ք ներկի հետքեր (լուսո-
ներկաք, նկաք):

8. Ի՞նչ բացատրություն են տալիս տեղա-
ցիք այդ «վիշապներին»:

X. Փորագրված նախեր, նկարներ, գրու- թյուններ.

Ժայռերի վրա պատահում են զանազան
փորագրված նախշեր, նկարներ, տառեր: Մեզ
մոտ գտնված են բազմաթիվ «Թծագիր»-ներ,
որինակ՝ Արագածի և Սևանա շրջաններում:
Դրանք ավելի հին են, քան թե այն սեպագծ

արձանագրությունները, վոր Վանի թագավոր-
ները թողել են մասամբ նույնպես ժայռերի, մա-
սամբ ել շենքերի մասերի կամ առանձնակի
կանգնած քարերի վրա:

Շատ ավելի նոր են հունական, լատինական
և տալա հայկական արձանագրությունները: Վեր-
ջիններս թվով շատ շատ են և բազմազան—փո-
րագրված պամբանների, խաչքարերի, պատերի,
ամեն տեսակ հուշարձանների վրա, հաճախակի
վորեւե գարգաքանդակի հետ: Մանավանդ ճոխ
նախշեր ու նկարներ ունեն խաչքարերը, վորանք
հայկական գեղարվեստի պատմության մեջ բնույթ
են կարևոր տեղ: Բնորոշ նկարներ պատահում են
մանավանդ գերեզմանաքարերի վրա՝ աշխատան-
քի գործիքներով և կենցաղային տեսարաններով
—վորս, խնջույք, հանդես: Այս նկարները ահա-
զին և արժեքավոր նյութեր են պարունակում
վաղուց անհայտացած կյանքը հասկանալու հա-
մար, մանավանդ յեթե հեռաները անձանագրու-
թյուններ ել են լինում:

1. Ի՞նչ քարի հուշարձանի (պատի, ժայռի,
առանձնացած քարի, գերեզմանաքարի...) վրա
և գտնվում նկարը կամ գրությունը, նրա վճր
կողմին և վճրտեղ:

2. Քարի բնույթը, վորի վրա նկարն և կամ
գրությունը: Նրա քարատեսակը:

3. Մակերեսի բնույթը—ուղիղ, հարթ, վո-
ղորկ, չըկան դուգահեռ գծեր:

4. Նկարի կամ գրության բռնած տարածությունը և այդ տարածության ձևը: Ամեն մի մասի չափերը:

5. Վերջալի լավ և պահպանվել նկարը կամ գրությունը.—ամբողջ, պարզ ընթեռնելի թե՞ ջնջված, չնդվող: Վեր մասերն են վնասված:

5. Նկարները արտանկարումը և գրությունները արտագրումը, նրանց մեջ կամ կողքին պատահող մանրամասնություններով (զարդաքանդակներով, շրջանակով, մանրանկարներով և այլն):

7. Քանդակման յեղանակը—խորաքանդակ թե՞ բարձրաքանդակ, թե՞ կորաքանդակ: Խոնչ գործիքով և քանդակված, նայելով հեռքերին:

8. Մանրամասն նկարագրություն նկարներին—յերկրաչափական, բուսական, կենդանական: Մարդկային պատկերներ — գեմբը, մարմինը: Կենցաղային իրեր—զենք, զորդ, գործիք, կոսք, կահկարասիք և այլն: Այդ նկարների դասավորությունը և չափերը:

XI. Պատահական գյուտեր: Գանձեր

Պատահական գյուտերի շարքին են պատկանում բոլոր այն հին առանձնակի իրերը, վոր պատահաբար յերեսան են գալիս արտ վարելիս, հեղեղից յետո, հողի աշխատանքի ժամանակ և այլ հանգամանքներում և հաճախ գետնի նի յերեսին են թափթփված լինում մնալով աննկատելի: Գանձերը լինում են յերկու տեսակի—

իրերի, գանձեր և զրամների գանձեր: Նրանք նույնպես պատահաբար են հայտնաբերվում, մեծ մասամբ հողի աշխատանքների ժամանակ: Յերբն նրանք կավն կամ մետաղի ամանի կամ սնդուկի մեջ են լինում պարփակված: Գանձերը թողված մնացել են կամ փախուստի մատնված բնակիչներից, կամ վաճառականներից:

1. Գյուտի ժամանակը (տարեթիվը, ամիսն ու օրը), տեղը և գտնողի անունը, հոր անունը և ազգանունը ու մանրամասն հասցեն, սոցիալական դրությունը:

2. Խոնչ պարապաների մեջ և կատարվել գյուտը—հողը վարելիս, առու, փոս, հոր փորելիս, տուն կառուցանելիս կամ գետի վարարման ժամանակ և այլն:

3. Գյուտի առանձին իրերի ցուցակագրությունը և ամեն մեկի մանրամասն նկարագրությունը (թիվը, չափերը, կշիռը, նյութը, մշակման առանձնահատկությունները, գույնը, ձևը, զարդերը, նշանակությունը):

4. Դրամների նկարագրությունը, քանակը, մետաղը, կշիռը, վրայի նկարները, մակագրությունները: (Դրոշմվածքներ մեղրամոմի, գծուսի, թղթի վրա: Արտանկարներ, լուսանկարներ):

5. Խոնչպես ելին գրված—միտաին թե՞ առանձին առանձին, և իրարից ի՞նչ հեռավորության վրա. ամանի մեջ (ի՞նչ տեսակ ամանի մեջ), փոսի մեջ (փոսի մեծությունը, ձևը), շորի մեջ փաթաթված թե՞ ուղիղ հողի մեջ:

6. Արդյո՞ք գլխաւի միջոցին չեն հասնաւ-
րելոված թաղման նշաններ մարդու, կենդանու
կմախք, մոխիր, ածուխ, ալրված վալաւի կտոր-
ներ և այլն:

7. Զրկան արդյո՞ք ցուցմունքներ թի ինչ
պարագաների մեջ են ընկել հողի մեջ ալր իրերը
— թաղման միջոցին, պատերազմից, զժրախտ
զեպքից կամ այլ պատահարից յետո, թե՞ թաղ-
ցըրված են յեզիլ վորպես գանձ:

8. Ո՞ւմ մոտ և վո՞րտեզ են պահվում դաւըն-
ված իրերը: (Նրա ճիշտ անունն ու ազգանունը
և հասցեն):

XII. Մոնումենտալ հուշարձաններ

Հնագիտական ուսումնասիրութեան առան-
ձին խումբ են կազմում պատմական զանազան
ժամանակներից մնացած շէնքերը, շինութեան-
ները և այլ ճարտարապետական գործերը, սկսած
տաճարներից, բերդերից, պալատներից և վեր-
ջացրած տապանաքարերի տարբեր տեսակներով՝
կոթողներով, խաչ-քարերով, քարե վոչխարնե-
րով, ձիերով, և այլն:

Նրանցից մի մասը, համեմատաբար ավելի
յետին ժամանակաշրջանին պատկանելով՝ յեր-
բեմն դեռ մինչև այսօր ել ծառայում են մարդ-
կային պետքերին (որինակ՝ յեկեղեցիները, կա-
մուրջները, ջրանցքները և այլն): Նրանց զեղա-
զրտական ձևերը մեծ նշանակութեան ունեն

տեղական նոր ճարտարապետութեան վերանու-
նելի համար:

1. Շէնքը ի՞նչ նպատակով և կառուցված:
Յեկեղեցի, վանք, մատուռ, մզկիթ, աղո-
թատուն:

Ամբոց, բերդ, աշտարակ, զարպաս, առան-
ձին պատեր, թմբեր:

Բաղանիք, ջաղաց, քարվանսատուն, զսլոց,
խանութ...

Պալատ, մասնավոր տուն և նրա անտեսա-
կան շէնքեր (զոմ, ախոռ, մարագ, մատան,
հնձան...):

Արձաններ, անդրիններ:

Տապանաքարեր—կոթող, խաչքար, վոչխար,
ձի և այլն:

Առանձին քարեր: Մահմանաքարեր: Մա-
տաղի քարեր:

2. Շէնքի հատակագիծը: Պատերի, հատա-
կի, առաստաղի, ծածկի, դռների կառուցողական
մանրամասնութեանները (քանակը, նյութը,
ձևը, չափերը):

4. Շէնքի արտաքին և ներքին տեսքը զա-
նազան կողմերից (նկարներ, լուսանկարներ):

5. Կառուցման տեխնիկան (վորմնադրու-
թեան, թաղակապութեան, սվաղի... յեղանակ-
ները):

6. Շէնքի վրա յեղած նկարները, զարդա-
նկարները, վորմնանկարները: Նրանց բովանդա-
կութեանը, չափերը, ներկերը, գծելու յեղանակը
և այլ մանրամասնութեաններ:

7. Չէն նկատվում նաև հավելումներ և նորոգութեան հետքեր:

8. Շենքի շուրջը թափված քարեր և առանձին մասեր:

9. Դեպի շենքը տանող հին ճանապարհի հետքերը:

10. Ի՞նչ նպատակի յի գործածվում այժմ շենքը:

11. Չը կան արդյոք շրջակայքում այդ շենքերի քարերի գործածություն հետքեր:

XIII. Պատասխան հարցեր վայրեր

Զոհարերություն և առհասարակ կրոնական ծիսակատարություն համար բոլոր ժողովուրդները ընտրում եյին հատուկ վայրեր. նրանք սովորաբար կամ բարձր կամ ծածուկ տեղերում եյին: Զոհարերություն վայրերում կուտակված են լինում մոխիր, կենդանիների վոսկորներ և կենցաղային իրեր, յերբեմն հատկապես պաշտաման համար պատրաստված (փոքրիկ պուլիկներ, կենդանիների արձաններ, մարդու անդամների ընդորինակություններ, կուռքեր և այլն): Պատահում են և «թասավոր», կամ զոհարերության քարեր, փորոնց վրա՝ յերբեմն անկարգ ու անսխառեմ, յերբեմն ել յերկաշափական ֆիգուրայի նման՝ դասավորված են լինում փոսիկներ, կահոնավոր կլոր՝ հինգ և պակաս սանալիմար արամազիծ ունեցող փոսիկներ: Կան գյուղեր, փորակ ընակիչները «թասավոր» քարերը մին-

չև այսոր ել պաշտում են՝ փորագրելով նրանց վրա խաչեր:

Շատ են տարածված մարդու (այդ մարդու՝ ֆալոս՝ կամ կին մարդու) սեռային, անդամի նրման՝ քարից կամ կավից շինած իրեր. դրանք նեռային ուժի պաշտաման վկաներ են:

1. Ի՞նչ վայր և պաշտում—պուրակ, ծառ, աղբյուր, քար, լեռ, քարայր, գերեզման,...

2. Կան արդեոք այդ վայրում արհեստական շինություններ, ի՞նչ ձևով և ի՞նչ նյութից:

3. Յեթե կան թասավոր քարեր՝ ի՞նչ ձևով են դասավորված վրայի փոսիկները:

4. Ֆալոսի մեծությունը, նյութը, առանձին և թե՞ մի այլ հուշարձանին ամրացրած:

5. Վոք որերն են այցելում այժմ այդ վայրերը ուխտավորները և ի՞նչ առիթներով: Ի՞նչ տեսակ սնահավատական ծեսեր են կատարվում:

XIV. Հիմ կենցաղի իրեր

Այս իրերը ամբողջապես պատմական ժամանակին են պատկանում: Նրանք յեկեղեցում, պալատում, մասնավոր տներում զինվորական ծառայություն, արհեստի մեջ, խրախճանքների ժամանակ և այլ հանգամանքներում գործածված իրեր են:

Այդ իրերից շատերը մինչև այսօր ել գործ են անվում: Չը պետք է ամենը հավաքել և փոխադրել թանգարան:

1. Յեկեղեցական զանգեր, զրքակալներ, աթոռներ: Ավագաններ: Զաներ, կանթեղներ, մամակալներ: Սաչեր, պատարաղի և այլ ծխակատարությանց ժամանակ գործածվող պարագաներ. բուրվառներ: Յեկեղեցական զգեստներ: Պատկերներ: Յեկեղեցական զրքերի զարդեր:

2. Զենք ու ջրահ: Հրագնի հին տեսակները:

3. Ամաններ՝ քարե, փայտե, կավե, պղնձե, յերկաթե...

5. Զգեստներ:

6. Զարդեր—ականջի ողեր, ճակտնոց, մանյակ, ասպրանջան, մատանի, գոտի, կոճակ, հայելի, քրոցներ, ոսներ:

7. Արհեստի գործիքներ:

8. Յերաժշտական գործիքներ:

9. Այժմ այդ իրերը գործ են անում արդիք և վճար գեպք՝ բուռ:

Ամեն իրի մասին—վո՞րտեղ և գտնված, ո՞ւմ ձեռքով և յն՞րը, վո՞րտեղ և այժմ: Զափերը, ձեռք, նյութը, զարդարվածքը—և առհասարակ մանրամասն նկարագրություն (գծանկար, նկար, լուսանկար):

ՀՐԱՀԱՆԳ

ԳԵՏՆԻ ՅԵՐԵՍԻՆ ԳՏՆՎԱԾ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ
ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ ՀԱՄԱՐ.

Ա. Կայաններ

1. Գետերի, ձորերի եզրերին, կամ ջրամաններին բացվող կայանները պետք և ուսումնասիրել թե յերկրաբանական և թե հնագիտական կողմից:

2. Նյութը հավաքվում և գլխավորապես լանջերին, վորտեղ կուտուրական շերտերի մեջ տեղավորված իրերը արդեն բացվել են ջրի հոսանքից կամ հողի հետ միասին թափվել են վար և գտնվում են գետնի յերեսին: Յերբեմն նրանք պատահում են լանջի հատակին, դիք յեզրի տակ, ուր նրանց տարել են գարնան հալքի կամ անձրևի ջրերը:

3. Այն դեպքերում, յերբ կուտուրական շերտերը մի քանի յին, հարկավոր և զանազանել այն իրերը, վորոնք գեո մում են իրենց սկզբնական տեղում, իրենց շերտերում, այն իրերից, վորոնք դուրս են թափվել շերտերից և իրար հետ խառն ընկած են լանջերին կամ նրանց ստորոտում:

4. Առաջինները պետք է ամեն մի շերտից հավաքել առանձին առանձին և ճիշտ նշանակել: Թե վոր շերտից են ծագում:

Իսկ թափվածքի մեջ գտնված իրերը կտրելի յն հավաքել միասին խառը. նրանց ուսումնասիրում են համեմատելով այն իրերի հետ, վորոնք տեղավորված էին անխախտ շերտերի մեջ:

5. Շատ ցանկալի յն, իսկ յերբ մի քանի կուլտուրական շերտեր են,—պահանջվում է հավաքածուին կցել բոլոր շերտերի հողի նմուշներ, տեղի գծանկարը՝ բոլոր շերտերի նշումով:

6. Այն դեպքում, յերբ լանջերին բացված են լինում բրածո կենդանիների (մամուտի), որնգլեղջուրի և այլն) վոսկորները մոխրի, ածուխի, կայծակուրե գործիքների հետ միասին, պետք է,—առանց կողմնակի մարդկանց ուշադրությունը գրավելու, վորպեսզի գյուտը կողոպտման չենթարկվի,—հրավիրել մասնագետների և առանց նրանց ինքնագլուխ վռչինչ չանել:

Այս տեսակի (հին քարե դարի կուլտուրայի) գյուտերը ունեն մեծ գիտական նշանակություն և նրանց ուսումնասիրությունը պահանջում է մեծ գիտություն և յերբեմն մի քանի մասնագետ գիտնականների աշխատակցություն:

Բ. Գեոգրամոնիեր, քաղման վայրեր, մոխրակույտեր

1. Արտը վարելու ժամանակ հաճախ արորը գետնի յերեսն է հանում հին հին իրեր: Մեծ

մասամբ զրանք գերեզմանների թումբերից գուրս եկած իրեր են լինում:

2. Առավել մեծ նշանակություն ունեն ստատիկ հերկված կամ գետնին բուրրովին հավասարեցրած գերեզմանները: Այդպիսի տեղեր լավ են նշմարվում մանավանդ արևի շատ թեք շողերով՝ արշալույսին և վերջալույսին:

3. Մյուս՝ յերբեմն միակ նշանը հերկված գերեզմանոցի՝ գետնի գույնն է լինում: Հերկված սև հողի վրա. գերեզմանները աչքի յեն զարնում գեղնավուն կավի բծերով, մոխրակույտերը՝ սպիտակավուն, մոխրագույն բծերով, այլ դեպքերում՝ հողի մի այլ գույնով:

4. Այդպիսի վայրերը քիչ թե շատ ծածկված են լինում կուլտուրական զանազան մնացորդներով—մարդու կամ կենդանու վոսկորներով, ածուխով, խեցիներով, քարե, յերբեմն մետաղե իրերի բեկորներով, ապակեղենով և այլն:

5. Տեղը պետք է գննել սխտեմատիկ կերպով: Դրա համար պետք է անց ու դարձ անել այս ու այն կողմը՝ նրա ամբողջ մակերեսով, մոտավորապես մեկ մեկ մետր հեռավորությամբ: Յերբեմն պետք է լինում կրկին անցնել, բայց արդեն նախորդ ուղղությանը ուղղահայաց ուղղությամբ: Նպատակահարմար է մի ձևով քարշտալ յետևից շղթա, անցած տեղերին հետք թողնելու համար:

6. Պետք է հավաքել բոլոր իրերը, թե ողջ պահպանվածները և թե կտոր կտոր յեղածներն ու փշրվածները, նաև այն քարերը, վոր այլ

տեղերից են բերված այդտեղ: Պետք է նույնպես վերցնել բոլոր այն իրերը, վորոնք վորև ե բանով աչքի են ընկնում, բոլոր անհասկառնալի, անբացատրելի իրերն և կտորները:

Այս մանրամասն հավաքածուները՝ հիշատակարանի մեջ ճիշտ գրանցելով մատնանշումներով շատ արժեքավոր նյութ են գիտական մշակման համար:

7. Վարելահողերում հնագիտական իրեր հավաքելու լավագույն ժամանակն է աշունը՝ իսկույն վարից յետո, կամ վաղ գարունը՝ ձյան հալքից յետո անմիջապես:

Գ. Քաղաքապետներ յեվ գյուղեր

1. Քաղաքատեղիներում և գյուղերում նյութերի ամենամեծ, յերբեմն ահագին քանակությունը պատահում է գետերի և առուների լվացված տեղերում, Այստեղ նկատվում է բոլոր քաղաքակրթական խավերի հաջորդականությունը՝ համեմատ խավերի դասավորության:

2. Այնտեղ, վորտեղ հողը հերկվում է, գետնի յերեսին հեշտ է գտնել բազմաթիվ հնագիտական մնացորդներ, վոր պետք է հավաքել և ուսումնասիրել նախորդ Բ. գլ. ցուցմունքները համար:

3. Այնտեղ, վորտեղ հողը չի հերկվում, մանավանդ յերբ ծածկված է լինում անտառով, մնացորդների քանակությունը անհամեմատ քիչ է լինում: Անհրաժեշտ է ուշի ուշով զննել ամ.

բոլոր մակերեսը, աչքից բաց չը թողնելով ջրերի հոսած տեղերը, փոսերը, լանջերը, հորերը, առուները, ձորակները և վերջապես գետնի մեջ ապրող կենդանիների բնակից դուրս հանած հողերը: Այդ տեղերում հաճախ գտնվում են կուլտուրական իրեր:

4. Մանավանդ մանրամասն պետք է զննել քաղաքատեղիի թումբերը, նրանց լանջերն ու թեքվածքները, վորտեղ կարելի յե հավաքել ջրի լվացած և դուրս ցցված իրեր, ինչպես և կարելի յե պարզել այդ թումբերի կառուցման յեղանակը:

5. Թե ինչպես պետք է հավաքել իրերը, տես վերև Բ. գլխի մեջ տրված ցուցմունքները: Թումբերից պետք է վերցնել վորմնադրության նմուշներ, թրծած աղյուսներ, ածուխներ և այլն, այն ամենը, ինչ վոր բնորոշում է թմբի կառուցման յեղանակը:

6. Քաղաքատեղիի և հին բնակավայրերի ուսումնասիրության լավագույն ժամանակամիջոցը—գարունն է, ձյան հալքից անմիջապես յետո, իսկ վորտեղ վոր գետինը վարում են, — իսկույն վարից յետո:

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

I. ՄԱՐԵՐՈՒՏԱՅԻՆ ԿՆՏԱՊՈՏՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

1. Հնագիտական իրեր շատ են տարածված: Այնտեղ, վորտեղ նրանք դեռ հայտնաբերված չեն, նրանք յերևան են դալիս միայն ամբողջ տեղի մանրամասն հետազոտությունից յետո: Ուստի չափազանց անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր վայր յենթարկել մարշրուտային զըննությանը հնագիտական տեսակետից:

2. Նախնական մարշրուտը կազմելիս պետք է ոգտվել ամենամեծ մասշտաբի քարտեզներով, զինվորական-տոպոգրաֆիական գոնե հինգ վերատանոց քարտեզով: Պետք է տեղն ու տեղը քըննել և ցուցակադրել քարտեզի վրա նշանակված բոլոր գերեզմանները, ավանները, հրապարակները, թուժքերը, ամբուլթյունները, ավերակները, նույնպես բոլոր այն շարժվող սոթանքները, վորտեղ սպասելի յեն հին կայաններ կամ արհեստանոցներ:

3. Անկախ քարտեզից պետք է մանրազընդին քննել ձեր բնակավայրի ամբողջ շրջակայքը, մեկ մեկ հետազոտելով ա) ձորերի և գետերի լանջերը, փոսերը, խորդ ու բորդ տեղերը, վորտեղ կարող են պատահել գետնի միջից

վաղված իրեր, բ) բոլոր բլրակներն ու գետնի մակերեսի անհարթությունները, գ) արհեստական փոսերը, առուները, ինչպես և դուրս թափված հողակույտերը, դ) բոլոր ավազոտ տարածությունները, վորտեղ կարող են գտնվել ուրիշ տեղերից փոխադրված իրեր:

4. Պետք է հարց ու փորձ անել տեղացի բնակիչներին բոլոր հնագիտական իրերի գտնված վայրերի մասին և տեղն ու տեղը ստուգել նրանց ասածները: Հաճախ նրանց ցուցմունքները լինում են անհիմն կամ չափազանցրած, սակայն և մի մասը ճշտվում է:

II. ԲԱՐՏԵԳՆԵՐԻԿ ՈՐՏՎԵԼՐ

1. Մի տեղ պլանաչափ ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ոգտվել քարտեզներից:

2. Խ. Հայաստանի համար կարելի յե ձեռք բերել Կովկասի Զինվորական Շտաբի կազմած քարտեզներից 10-վերստանոցը, սակայն ավելի հանձնարարելի յե 5-վերստանոցը, վորը կարելի յե գնել առանձին առանձին թերթերով, նայելով թե վոր վայրն էք ուսումնասիրության յենթարկում: Մեկ վերստանոցը կազմում է զինվորական գաղտնիք և վաճառքի չի հանվում:

III. ԵՖԱԿՈՒՐԱՅԻՆ ՍԱՐԲԱՎՈՐՈՒՄ

1. Եքսկուրսիաների ժամանակ պետք է ունենալ քիչ թե շատ մեծ պարկ կամ պայուսակ,

մի քանի գրադաններով, այդ պարիը կամ պայտ-սակը պիտի հարմար լինի շալակելու կամ ուսին կրելու համար:

2. Այդ պարիկի կամ պայտսակի մեջ պետք է ունենալ.—

ա) Կողմնացույց. ավելի նպատակահարմար է այնպիսիները, վորը դիողտը, կամ տատիճանացույց ունի:

բ) Ռուկետ—տասնորդական հափերով: մանր իրերը հափելու համար—1,5 մետրանոց ժապավեն:

գ) Յուշատետր. հանձնարարելի է վոչ շատ փոքր դիրք ունեցող, որինակ՝ $\frac{1}{4}$ դրելու թերթի հափով, ամուր՝ սովաբաթղթի կամ կտավի կազմով, ցանցագծոված, վորով դյուրանում է հատակագիծների դժումեք և նկարումը:

դ) Դանակ՝ սովորաբար մեծ և ծալովի, դեռնի միջից այն իրերը կամ վոսկորները աղատելու, վորոնք մասամբ դուրս ցցված են լինում՝ որինակ՝ լանջերին, ջրի լվացած տեղերում, կամ արմատներ, ցողուններ և այլն կտրելու համար:

ե) Բահիլ. լավագույնն է՝ գոտուց կախովի դինվորական—սակրավորների բահիլը կամ սվադողների գործածած մեծ մալան:

ե) Թուղթ՝ գտած իրերը փաթաթելու համար, (հին լրագիր, գրացուցակ, հաշիվ և այլն): Ետիկետների համար վերցնել գունավոր մաքուր թուղթ, կապելու համար՝ բարակ պարան:

զ) Տուփեր՝ փշրվող և կտրվող իրերի համար: Լայլ և ունենալ յերկու յերեք հատ թիթեղե

տուփեր շատ մանր, ինչպես և ավելի արժեքավոր և հազվագյուտ իրերի համար:

ը) Մի սրվակ գումմի (սոսինձ) վրձինով:

թ) Եկլիմետր—անկյունաչափ լանջերի թեքվածքը հափելու համար:

ժ) Առանձնապես ցանկալի յե ունենալ նաև լուսանկարչական սպարատ:

III. Ձափումներ

1. Այս կամ այն հուշարձանի վստահելի նկարագրության համար անհրաժեշտ է նրան հափել ճիշտ հափերով:

2. Յերբ չըկան ճիշտ հափեր, հափումները կարելի յե կատարել բնական հափերով—քայլերով, ձեռքերով, թիզով, մատներով, միշտ այդ մասնացույց անելով հուշատետրի մեջ: Պետք է տալ վերջը և այդ բնական հափի հափումը ճիշտ հափերով, որինակ՝ մի քայլը, թիզը... վերջան սանտիմետրի յե հավասար:

3. Յեթե անհնարին է հափել, կարելի յե տալ համեմատական մեծությունը—գլխի, բուռնցքի, սիսեռի հափ... մեծություն:

4. Յեթե հափում են մի թումբ կամ բլրակ նրա գագաթի վրայով, պետք է նշել այդ, որինակ՝ «12 մետր գագաթի վրայով»:

5. Ձափելու միջոցին պետք է վերցնել յերեք մեծությունները—բարձրությունը, լայնությունը և յերկարությունը կամ բարձրությունը, յերկարությունը, հաստությունը: Պետք է ճիշտ

գրանցել թե վոր բնական անշարժ կտաի մոտից
և չափված—սրինակ՝ մուտքի աջ կողմում այս ինչ
քարի մոտից... կամ յեթե մի բլուր և չափված՝
լստ աշխարհի կողմերի:

V. Պլանների յեվ հասկացածների գծումը

1. Քաղաքատեղիներն, բնակավայրերն, կա-
յաններն, գերեզմանատների սլանները ու հատ-
վածագծերը ճիշտ գծելու համար պետք է գիմել
հատուկ գրականությանը: Յեթե անկարելի չե ճիշտ
զծումը տալ, պետք է գծել, ինչպես աչքիդ յե-
րևում է, և այդ նշել նկարագրության մեջ:

VI. Լուսանկարում յեվ ձեռանկարում:

1. Լուսանկարները պետք է լինեն հնարա-
վոր չափով մեծ, համենայն դեպս վոչ պակաս
9×12 սանտ.: Մանրամասնությունները նկար-
վում են մոտիկից ավելի մեծ չափերով:

2. Առանձնապես կարևոր իրերը պետք է
լուսանկարել զանազան կողմերից՝ լիակատար
գողափար տալու համար: Մանր իրերը նկա-
րում են բնական մեծությամբ. մանրամասնու-
թյունները պարզ են դուրս գալիս թեք լու-
սավորությամբ:

3. Լուսանկարելիս պետք է ցուցմունքներ
տալ մասշտաբի մասին: Մեծ շենք նկարելիս՝
կողքին կանգնեցնել մարդ, լանջերին՝ փայտե ձող

մետրերի բաժանված, մանր իրի կողքին՝ միլի-
մետրական քանոն կամ սանտիմետրանոց մա-
յակեն:

4. Յուրաքանչյուր նեպատիվի վրա պետք է
դնդաակցով քերել կամ տուշով մակազրել վոչ
կարևոր ծայրին ճիշտ ցուցմունքներ հուշարձանի
տեղի, կատեգորիայի և նկարման ժամանակի
մասին: Նույնը, բայց ավելի մանրամասնու-
թյուններով պետք է գրել նաև արտատպվածքի
վրա—ավելացնելով հետադրողի անունը:

5. Յեթե անհնարին է լուսանկարել, կարելի
չե բավականանալ ձեռանկարով, աչքի առաջ
ուեննալով միևնույն ցուցմունքները:

6. Ինչքան շատ նկարագրական մանրա-
մասնություններ կցված լինեն լուսանկարներին
և ձեռանկարներին, այնքան լավ:

VII. Եստակած յեվ մուլյաժ

1. Լեռում են հնազիտական իրեր, վորոն-
ցից կարելի չե և արժեք ընդորինակություն
ուեննալ ետամպաժի և մուլյաժի ողնությամբ:

2. Փայտի, քարի վրա գրած մի արձա-
նազրությունից կամ զարդանկարից ետամպ
առնելու համար—նախ լավ լվանում են այդ
փորագրած յերեսը ջրով, թաց մակերեսի վրա
դնում են չոսլայած, (գերադասելի չե զտելու հա-
մար գործածվող) թղթի լավ թրջված թերթ և
ուշի ուշով սեղմ տապում են թաց կոշտ խոզա-
նակով, մինչև վոր թուղթը մոսի բոլոր խորու-

բորդությունները մեջ: Այնուհետև մեկը մյուսի վրա փակցնում են նոր և նոր թերթեր, միշտ ամեն անգամ նախ լավ թրջելով մի դույլի մեջ և լավ տապելով: Յերը թուղթը ալի և չի պատռվում և ամբողջովին ծածկում է քարը (առանց ծակոտիկների), կարելի չէ կրկին մի քանի թերթ փակցնել: Լավ չորանալուց յետո մեծ զգուշությամբ պոկում են: Ապա կարելի չէ եստամպի երեսը ծածկել սպիտակ լոքով կամ յեփած ոսկայով: Եստամպը կարելի չէ լայն ոլորել (յեթի հնարավորություն չըկա բաց փոխադրելու) և պարփակել ստվարաթղթի ամուր գլանի մեջ: Կարելի չէ լինում յերբեմն ավելի փոքրերը պահել լայն պտպկայի մեջ:

3. Քարի, ոսկորի, փայտի, կավի, մետաղի վրա փորագրված գրերից և քանդակներից կարելի չէ և այլ յեղանակով ստանալ ընդորինակություն: Վրան փռում են բարակ (որինակ՝ ծխախոտի) թուղթ և՛ ձեռքով անշարժ պահելով՝ վերևից՝ մատիտով ծածկում խիտ խաղերով: միշտ միևնույն ուղղությամբ Մանր իրերը և զրամները կարելի չէ փաթաթել թղթի մեջ և ապա գծավորել: Այս շատ կոպիտ յեղանակը միաժամանակ և ամենազգուշինն չէ:

4. Ավելի լավ է մանր իրերից, զրամներից և այլն կաղապարներ առնել փափուկ նյութի վրա—մեղրամոմի, գծուռի կամ պլաստիլինի վրա:

5. Լավագույն ընդորինակությունը տալիս չէ գիպսը, վորի նոսր լուծույթը ածում են յուղով կամ վազելինով ծածկված մակերևույթի

վրա, վորից կամենում են ընդորինակել: Այդ կաղապարի ողնաթյամբ ձուլում են նաև դիպսե ճիշտ և համապատասխան մուլյաժներ, այսինքն՝ իրերի քանդակ ընդորինակություններ:

6. Դյուրաբեկ իրերից ընդորինակություններ և մուլյաժներ վերցնելիս պետք է լինել շատ զգույշ: Փխրուն իրերից ավելի լավ է բոլորովին ընդորինակություն չը վերցնել: Պետք է շատ զգույշ վարվել այն մետաղե, մանավանդ բրոնզե իրերի հետ, վորոնց վրա գոյացել է փառ, բարակ, «աղնիվ» ժանգ (պատինա):

VIII Եփկեսացում յեվ դարում

1. Թանգարանի համար վերցրած իրերը տեղնուտեղը փաթաթում են թղթի մեջ—խեցիները՝ ամեն մեկը առանձին առանձին. կոտրվող իրերը՝ փափուկ թղթի կամ բամբակի, կամ բրդի, կամ լաթի մեջ, և ապա դարսում են ամուր տուփի մեջ: Մանր հետաքրքրական իրերը՝ թիթեղի տուփի մեջ:

2. Անհրաժեշտ է տեղն ու տեղը գրել ետիկետներ, վորոնց վրա պիտի նշանակված լինեն զյուսի տեղը, հուշարձանի տեսակը, գյուսի հանգամանքները և թվականը: Որինակ:

Ե լ ա ո .

Կալառեղ: Արևել-
յան հոր ԱՅ-Ի.
Յե. Լալայան:
10-VIII 927:

Արմավիր.

Բլբի հարավ-արևել ստորոտ.
ձանապարհից 60 մետր հեռու
դեպի արևմուտք:
Հունարեն տրձանագրություն:
Հն. Պահպ. Կոմիտե.
10-X-927.

Ամենից լավն է ետիկետը գրել հասարակ մատիտով լավ թղթի վրա:

3. Այնուհետև ամբողջ հավաքած նյութը՝ իր ետիկետներով դարսում են պարկի մեջ կամ փաթաթում են թղթի մի մեծ թերթի մեջ: Ամեն կապոցի վրա գրվում է համապատասխան հակերիճ մակագրութուն:

4. Ձը պետք է զանազան, թեկուզ և շատ մոտիկ տեղերից վերցրած իրերը դարսել միասին մեկ կապոցի կամ մեկ պարկի մեջ: Ձը պետք նյութերը թողնել առանց ետիկետների և հույսը դնել հիշողության վրա: Հին թանգարանային նյութերից մի խոշոր մասը կորցրել է իր դիտական արժեքը շնորհիվ այդպիսի անսխեմական:

—

IX. Արկղավորում յեկ վիսապրոքյուն

1. Հեռու տեղ վիսապրոքյուն համար՝ հավաքած իրերից ամեն մեկը փաթաթում են թղթի մեջ առանձին առանձին, ուշի ուշով դարսում են ստվարաթղթե, փայտե կամ թիթեղե տուփերի մեջ, տուփերը յետո տեղավորում են փայտե արկղի մեջ: Հողից նոր հանած թաց իրերը փաթաթելուց առաջ պետք է նախ չորացնել բաց ողում, բայց ոչ արևի տակ:

2. Պետք է բոլոր իրերը տուփի մեջ և բոլոր տուփերը արկղի մեջ այնպես դարսված լինեն, վոր բոլոր պարապ տեղերը, խորութունները, բաց կողմերը, անկյունները լցված լինեն

փափուկ թղթով, բամբակով, բրդով, փալատով: Ամբողջական անոթները լավ է բարակ պարանով կապել պուռնգի տակով՝ պարանոցի շուրջը, ինչպես և շարավիղներով:

3. Պետք է բոլոր իրերը այնպես դարսված լինեն, վոր վոչ մեկը չը խաղա իր տուփի մեջ և թուփերն ել չը խաղան արկղի մեջ:

4. Յերկար և կտրվող, ինչպես և յերկաթե ժանգոտած իրերը, վոսկորե բարակ առարկաները՝ թղթի մեջ՝ փաթաթելուց յետո՝ դնում են փոքրիկ տախտակի կամ հաստ ստվարաթղթի՝ համապատասխան ձևի շերտի վրա և նրա վրա լավ կապում թելով և նորից փաթաթում թղթի մեջ:

5. Ամեն տուփի մեջ անպատճառ պիտի դնել յերկու կամ յերեք ետիկետ համապատասխան մակագրութուններով: Նույնպես հակիրճ մակագրութուններ են անվում և տուփի դրսի յերեսին:

6, Վորպես դատարկ տարածութունները լցնող նյութ, մանավանդ անոթների համար, կարելի չէ գործածել սղոցուցք կամ հարդ (դարման):

X. Մաքրում

1. Յեթե եքսկուրսիաների միջոցին հավաքած իրերը պետք է ցուցադրվեն տեղական թանգարանում, հարկավոր է նրանց կարգի բերել:

Մաքրելու յեղանակները կախված են իրերի նյութից և վիճակից: Խիստ դյուրաբեկ իրերը չըպետք է բոլորովին մաքրել:

2. Կայծաքարի և քարե իրերը լվանում են ջրի մեջ կոշտ խողանակով: Պետք և ուշի ուշով զգուշ մաքրել յկղերի մանր ատամները:

3. Վոսկորներն ու վոսկորե իրերը մեծ զգուշությամբ լվանում են ջրի մեջ փափուկ խողանակով կամ բամբակով: Կոտրվող վոսկորները լվանում են հետզհետե, մաս մաս, թողնելով վոր յուրաքանչյուր լվացած մասը չորանա: Դրանից յետո ամբողջ իրը չորացնում են ծծան թղթով և քամու վրա: Շատ փխրուն և դյուրաբեկ վոսկորները պետք և թաթախել շաքաղի նոսր լուծույթի մեջ կամ հալեցրած սպերմացեաի կիտաճարալի), ծայրահեղ դեպքում ուղղակի ստեարինի (կարթոփիլի) մոմի մեջ:

4. Բրոնզե իրերը՝ ջրով լվանալուց յետո՝ չորացնում են, ապա մաքրում են փափուկ խողանակով մինչև փայլելը: Վոշ մի կերպ չըպետք և հեռացնել կանաչ փառը (պատինա), վորը ծածկում և հալաաար շերտով իրը և պաշապանում և իրի բոլոր մանրամասնությունները - աչպես կոչված «աղնիլ» ժանգը: Բացի այդ կարելի չե զգուշությամբ մաքրել փոշենման բուսած և կպած ոքսիդը (ОКИСЬ): Այդ կարելի չե անել մեքենական յեղանակով, զգուշությամբ քերելով աջն, ինչ վոր կալել և և փոխում և իրի սկզբնական ձևը և մակերևութը, բուծ գնդասեղով կամ վոսկորե դանակով: Մասամբ կարելի չե դիմել քիմիական յեղանակին, որինակ՝ լվանալ անուշաաորի (нашатырь) սպիրտի նոսր լուծույթի մեջ մի կարճ ժամանակ և ապա լավ ողորդել հասարակ ջրով:

5. Յերկաթը մաքրում են կոշտ խողանակով կամ բուծ գնդասեղով՝ հնարավոր յեղածի չափ ամբողջ ժանգը հեռացնելու համար, յետո լվանում են մի քանի անգամ տաք ջրով, լավ չորացնում են, ծածկում են շաքաղով կամ հալեցրած պարաֆինով:

6. Անմաքուր արծաթե իրերը, վորոնց մեջ շատ պղինձ և խառնված լինում (կանաչած), լվանում են անուշաաորի սպիրտի նոսր լուծույթով, ապա լավ ողորդում են հասարակ ջրով և չորացնում: Այնուհետև փայլ են տալիս փափուկ վրձինով և մահուղով: Սկացած արծաթը չըպետք և մաքրել:

7. Ապակին լվանում են ջրի մեջ կոշտ խողանակով: Յեթե ցանկալի չե բանալ սպակե իրերի սկզբնական գույնը, հարկավոր և լինում մաքրել փոշիացած ապակու բարակ փառը, վորը ապակուն տալիս և սպիտակ, պղտոր գույն կամ յերբնեռանդություն: Այս բանը պետք և անել շատ մեծ զգուշությամբ, վորովհետև միաժամանակ փոխվում և և մակերեսը և մի քիչ և իրի մեծությունը: Այնուհետև յերբնեռ ծածկում են իրը շաքաղով կամ սոլիտուրայով, վորը տալիս և ապակուն սկզբնական փայլն ու գույների խաղը:

8. Կավե իրերը լվանում են ջրի մեջ գանաղան խողանակներով: Փխրուն և դյուրաբեկ խեցիները՝ մեծ զգուշությամբ, վորպեսզի նրանց մակերեսը չըփչանա: Ամբողջական անոթները լվանում են զգուշությամբ մաս մաս, ամեն մասը լավ չորացնելով:

9. Առհասարակ հնազդիտական իրերի մաքրումը պահանջում է մեծ զգուշություն և փորձառություն: Ավելի լավ է, վոր սկսնակներն ու վարժություն հունեցողները խուսա տան այդ աշխատանքից և սպասեն պատեհ առիթի, յերբ իրենց գալաօր կայցելի մի հմուտ հնազդետ:

VI. Մոխիւմ—հալախում

1. Մի վայրից ծագող իրերը մաքրելուց յետո տեսակավորում են վորեւե նշանին՝ նյութին, նպատակին, չափերին նայելով, ապա կարում են տախտակների վրա:

2. Տախտակները շինում են հաստ սովաբաթղթից՝ նախ սովորաբար վրան գորշ, սպիտակավուն թուղթ կամ լաթ փակցնելով: Լավագուշն չափերն են 25×30 կամ 30×35 սանտիմետր:

3. Իրերը վրակարելիս պետք է կլոր բիզով նախ սովաբաթուղթը ծակել և իրը ամրացնել՝ տնցկացնելով այդ ծակերի միջով փափուկ և բարակ թելապատ երկաթե մետաղալար (վոր գործ են ածում արհեստական ծաղիկների համար): Պետք է իրերը ամուր սեղմել տախտակներին, յետեից մետաղալարերի ծայրերը լավ վիղորելով տափակ-բերան արցանով, բայց շատ զլուռ, իրը չըփչացնելու համար:

4. Տախտակի վրա նշանակվում են գյուտի վայրը, ինչ հուշարձան լինելը, նույնպես գյուտի ժամանակը և գտնողի անուն ազգանունը: Վրա կարած իրերը նշում են փոքրիկ ետիկեաներով,

վոր փակցնում են տախտակի վրա: Բոլոր մակադրությունները անում են նոսր տուշով:

5. Զրպետք և միենույն տախտակի վրա կարել զանազան տեղերից կամ միենույն խմբի զանազան գերեզմաններից հանած իրերը: Յեթե իրերի քանակը քիչ է և պետք է լինում մի քանի վայրերի իրերը մի տախտակի վրա կարել, անհրաժեշտորեն պահանջվում է զանազան վայրերի իրերը իրարից բաժանել պարզորոշ աչքի ընկնող գծերով: Ամեն մի բաժանմունքում ճիշտ նշվում է գյուտի վայրը:

6. Ոոչոր իրերի և ամանների վրա փակցնում են լավ թղթից կտրած փոքր ետիկեաներ, համապատասխան (տես վերը § 4) մակագրություններով: Յերբեմն մակագրությունները անում են հենց իրի վրա՝ նրա վոշ կարեորի մասի վրա:

7. Ուեցիների, առանձին մեծ իրերի, ամբողջական անոթների վրա կարելի չէ կախել ամուր թելով սովաբաթղթիկներ մակագրություններով: Ստորին ծնոտը կապում են իր գանդին ամուր թելով:

8. Կոտրտած իրերը պետք է կպցնել սոսինձով: Պետք է կտորները միշտ այնպես իրար բերել, վոր նախնական ձևը պահպանվի: Ամանների կտորները կպցնելու համար լավ սոսինձ պատրաստվում է անուշադրի սպիրտի մեջ լուծված պանրից. այս սոսինձը արագ չորանում է: Մեծ անոթներ կպցնելիս հարկավոր է լինում ներսից փակցնել բարակ լաթի կտորներ:

9. Առհասարակ հնազանդական իրերի մաքրումը պահանջում է մեծ զգուշություն և փորձառություն: Ավելի լավ է, վոր սկսնակներն ու վարժությունն չունեցողները խուսա տան այդ աշխատանքից և սպասեն պատեհ առթիւ, յերբ իրենց գալստը կայցելի մի հմուտ հնազանդ:

VI. Մոխրամ—հալամբում

1. Մի վայրից ծագող իրերը մաքրելուց յետո տեսակավորում են վորեւէ նշանին՝ նյութին, նպատակին, չափերին նայելով, ապա կառւում են տախտակների վրա:

2. Տախտակները շինում են հաստ ստվարաթղթից՝ նախ սովորաբար վրան գորշ, սպիտակավուն թուղթ կամ լաթ փակցնելով: Լավագուցն չափերն են 25×30 կամ 30×35 սանտիմետր:

3. Իրերը վրակարելիս պետք է կլոր բիդով նախ ստվարաթուղթը ծակել և իրը ամրացնել՝ անցկացնելով այդ ծակերի միջով փափուկ և բարակ թելապատ երկաթե մետաղալար (վոր գործ են ածում արհեստական ծաղիկների համար): Պետք է իրերը ամուր սեղմել տախտակներին, յետեից մետաղալարերի ծայրերը լավ փոխրելով տափակ-ընթան աքցանով, բայց շատ զգուշ, իրը չըփչացնելու համար:

4. Տախտակի վրա նշանակվում են գլուտի վայրը, ինչ հուշարձան լինելը, նույնպես գլուտի ժամանակը և գանդի անունն ազգանունը: Վրա կարած իրերը նշում են փոքրիկ ետիկեաներով,

վոր փակցնում են տախտակի վրա: Բոլոր մակադրությունները անում են նոսր տուշով:

5. Չրպեսք և միենուցն տախտակի վրա կարել զանազան տեղերից կամ միենուցն խմբի զանազան գերեզմաններից հանած իրերը: Յեթե իրերի քանակը քիչ է և պետք է լինում մի քանի վայրերի իրերը մի տախտակի վրա կարել, անհրաժեշտորեն պահանջվում է զանազան վայրերի իրերը իրարից բաժանել պարզորոշ աչքի ընկնող գծերով: Ամեն մի բաժանմունքում ճիշտ նշվում է գլուտի վայրը:

6. Խոշոր իրերի և ամանների վրա փակցնում են լավ թղթից կտրած փոքր ետիկեաներ, համապատասխան (տես վերը § 4) մակագրություններով: Յերբեմն մակագրությունները անում են հենց իրի վրա՝ նրա վրչ կարեւորի մասի վրա:

7. Խեցիների, առանձին մեծ իրերի, ամբողջական անոթների վրա կարելի չէ կախել ամուր թելով ստվարաթղթիկներ մակագրություններով: Ստորին ծնոտը կապում են իր գանգին ամուր թելով:

8. Կոտրած իրերը պետք է կպցնել սոսինձով: Պետք է կտորները միշտ ախպես իրար բերել, վոր նախնական ձևը պահպանվի: Ամանների կտորները կպցնելու համար լավ սոսինձ պատրաստվում է անուշադրի սպիրտի մեջ լուծված պանրից. այս սոսինձը արագ չորանում է: Մեծ անոթներ կպցնելիս հարկավոր է լինում ներսից փակցնել բարակ լաթի կտորներ:

XII. Հավաքած նյութերի ուսումնասիրութիւնը

1. Արդեն իրերի մոնտաժի միջոցին հարկավոր ե լինում մասամբ նրանց դասակարգել: Այնուհետև գալիս են նյութի ցուցակագրութիւնը, նկարագրութիւնը և գիտական հետազոտութիւնը:

2. Ցուցակի մեջ պետք ե մուծել բոլոր իրերը, ինչ վոր մտնում ե թանգարան: Այստեղ գրվում են տախտակների քանակը, գլուտի վայրը, հաշարձանի տեսակը, գտնողի անունը և գլուտի ժամանակը: Ամեն իրի նկարագրութիւն մեջ պիտի նշել նրա ինչի համար լինելը կամ անունը, նյութը, չափը կամ կշիւրը, ձևը, բոլոր առանձնահատկութիւնները:

3. Ժողովածուի նկարագրութիւնը բովանդակում ե նույն տեղեկութիւնները, սխտեմի վերածած և ավելի մեծ մանրամասնութիւններով:

4. Վերև բերած ծրագրի պատասխանները — այս կամ այն գլուտի նկարագրութիւնը՝ բոլոր գտնված իրերի առանձին սխտեմատիկ նկարագրութիւն հետ միացած՝ արդեն կարեոր գիտական նյութ ե կազմում: Ուսումնասիրութիւնն նախորդ աստիճանին պետք ե լինում վորոշել այն ժամանակաշրջանն ու մշակույթը, վորին գտնված իրերը պատկանում են:

5. Այսպիսի գիտական հետազոտութիւններ պահանջում են արդեն մասնագիտական նա-

խաղատրաստութիւն և զբաղանութիւն գիտութիւն: Ով վոր կամենում ե այդ ուղղութիւնը շարունակել իր ուսումնասիրութիւնը, պիտի գիտական հիմնարկներին, այնե՝ Հնութիւնների Պահպանութիւն Կոմիտեյին, Պետ. թանգարանին, Գիտութիւն և Արվեստի Ինստիտուտին և Պետհամալսարանին:

6. Հնութիւնաց հաշարձաններին սպառնացող ամեն վտանգի, ավերման, կորուստի կամ հափշտակման մասին, նույնպես և գտնված գանձերի և հնութիւն ներկայացնող իրերի մասին պետք ե անմիջապես հաղորդել Հնութիւնաց Պահպանութիւն Կոմիտեյին — Յերեան (անկյուն Ա. Բովյան և Ալլահվերդյան փողոցներ):

Հնագիտական fairs

Այստեղ բերում ենք Հնութիւնների Պահպանութիւն Կոմիտեյի կազմած «Հնագիտական fairs»: Գովառադեաը հրավիրվում ե յուրաքանչյուր հաշարձանի համար պատասխան տալ քարտի հարցերին և ուղարկել Յերեան Կոմիտեյին, վորը ոգտվում ե այս յեղանակով իրեն հաղորդած տեղեկութիւններից Հայաստանի բոլոր հնութիւնների ընդհանուր ցուցակագրութիւն և նկարագրութիւն համար, վորից յետո հնարավոր կըլինի կազմել Հանրապետութիւն «Հնագիտական քարտեղը»:

Շրջան: Ինչ հուշարձան. Այցելութիւն ուր յիվ ժամը.

1. Տեղի անունը.— Գավառ, շրջան, պունկա (հին, նոր, ոտար):

2. Տեղագրական դիրքը.

3. Հուշարձանի անունը. — Հինը, նորը:

4. Հուշարձանի տեսակը. — Խմբական-հավաքական (ցույց տալ ընդհանուր թիվը) — քաղաք, գյուղ, ամրոց, վանք, յեկեղեցի, հանգստարան, մատուռ և այլն.

Մենավոր՝ արձան, կոթող, խաչարձան, տապանաքար և այլն:

5. Ներկա վիճակը.— Կանգուն, կիսավեր, ավերակ, ամբողջ թե՛ բեկոր, իր բուն տեղում թե՛ տեղահան արված:

6. Նկարագիրը.— Տիպը, վոճը, շինվածանությունը, կառուցման յեղանակը, առանձնահատկությունները, ճարտարապետական բացառիկ հատկանիշներ, կրած փոփոխությունները, նորոգումները և հավելումները (ցույց տալ հավաքության մեջ և փորոշել նրանց ժամանակը), ճարտարապետներ:

7. Շինության ժամանակը.— Շինողը: Շինության և նորոգումների վերաբերյալ արձանագրություններ:

8. Արձանագրություններ. — Նրանց թիվը, տեղը, ժամանակը, բովանդակությունը, վիճակը, դրերի առանձնահատկությունները, գրիչներ, վարպետների նշանակներ:

9. Քանդակներ.— Թիվը, մոտիվը, տեղը, ժամանակը, վիճակը, առանձնահատկությունները, դժողներ, քարգործներ:

10. Վարմանկարներ.— Դիմանկար թե՛ դարդանկար, աշխարհիկ թե՛ կրոնական, թիվը, ժամանակը, վիճակը, առանձնահատկությունները, նկարիչներ:

11. Հուշարձանի տեխնիկական դրույունը— դիմացկանության չափը.— Հատկապես ցույց տալ վտանգված մասերը (ըստ հնարավորության տալ լուսանկարը), պարզել նրանց շտապ ոգնություն հասցնելու պահանջի աստիճանը և մատնանշել վտանգի չեղուքացման ձևնարկելի միջոցները:

12. Հուշարձանների, նրանց բնկած մասերի յիվ բեկորների ներկա վիճակը.— Ցույց տալ նրանց պահպանության անհրաժեշտ միջոցները (տեղահան հնադարան, շրջափակ, ծածկ, պահակ և այլն):

13. Պահպանության համար ձեռք առնված միջոցներ:

14. Կասարված աշխատանքներ. — Նկարադրական, չախագրական, լուսանկարչական, եստամպային և այլն:

15. Տեղական ավանդություններ հուշարձանի մասին:

16. Մանրություն:

Կազմողի ստորագրությունը:

Դ Ե Կ Ր Ե Տ

Հ. Ս. Խ. Հ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ

ՀԵՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Հանրապետութեան սահմաններում գտնու-
ված ամեն տեսակի հնութեան հուշարձաններ՝
կանգուն, կիսավեր, կամ բոլորովին ավերակ,
առանձին-առանձին թե խմբական ձևով, իրենց
ամբողջ շրջաններովը, ուր պահված են նրանց
հետքերը՝ աշխնքն նախկին բնակչութեանց վայ-
րերը—վանքեր, ամբոցներ, քաղաքատեղիներ,
գյուղատեղեր, կամ առանձին կերտվածներ, լի-
նին նրանք գետնի յերեսին թե հողով ծածկված,
իրենց նախկին տեղում թե առաջուց տեղահան
արված—կազմում են պեշական սեփականուրյուն
յեղ պեշ և մնան միանգամայն անաղաւթ յեղ
անձեռնմխելի:

2. Հնութեաններ յահպանութեանը պե-
տական կարեւորագույն խնդիր և, վոր ի կատար
և ածում Լուսավորութեան Ժողովրդական Կո-
միտարիատը «Հնութեաններ» Պահպանութեան Կո-
միտեի» միջոցով:

3. Հնութեաններ ուսումնասիրութեանն
ազատ և բոլոր գիտական կազմակերպութեան-

ներ ի և անհատների համար, սակայն առանց
վորեն փոփոխութեան մտցնելու նրանց արտա-
քին ձեռի և դրութեան մեջ:

4. Վեջ վոր իրավունք չունի առանց Հնու-
թեանների Պահպանութեան Կոմիտեյի պատշաճ
թույլտվութեան կատարելու վորեն հնութեան
պեղում, նորոգում, վերականգնում կամ տեղա-
փոխում և արհատարակ հնութեանների հետ կապ
ունեցող վորեն ալ աշխատանք:

5. Խստիվ արգելվում և հնութեանների ար-
տահանումը, քանդելն ու փչացնելը և հուշար-
ձանները կամ նրանց բեկորներն իբրև նյութ
գործածելը նոր շինութեանների համար:

6. Հնութեաններ ունեցող վայրերում կամ
նրանց կից շրջաններում վորեն հանրագում շի-
նութեան (ճանապարհների, կամուրջների, ջը-
րանցքների, հասարակական պահեստների և
այլն) կառուցման դեպքում, ձեռնարկողները
պարտավոր են նախորոք ստանալ Հնութեանների
Պահպանութեան Կոմիտեյի թույլտվութեանը:

7. Հնադիտական շրջանները բոլորովին չեն
յենթարկվում հողաբաժանութեան, նրանց վրա
արգելվում և շինարարական կամ գյուղատնտե-
սական աշխատանքներ կատարել:

8. Պատահական կերպով յերևան յեկած հնու-
թեանների մասին անմիջապէս պետք և հայտնել
Հնութեանների Պահպանութեան Կոմիտեյին:

9. Բոլոր վարչական մարմինների և ան-
ձանց հրահանգվում և արթուն հոկողութեան ու-
նենալ հնութեանների պահպանութեան վրա:

10. Սույն ղեկընտը խախտողները յենթարկվում են պատասխանատվության Բրեւական Որենսդրքի համաձայն:

11. Լուսավորության ժողովրդական Կոմիտեին հանձնարարվում է հրատարակել համապատասխան հրահանգ սույն ղեկընտի կիրարկության մասին:

Ժողովրդական Կոմիտեաների Խորհրդի

Նախագահ՝ Ս. Սրապիոնյան (Լուկաւիկ):

Ժողովրդական Կոմիտեաների Խորհրդի

Քարտուղար՝ Գ. Պարզյան

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն, 18 Դեկտեմբերի 1923 թ.

Հր. «Խորհրդ. Հայաստան» № № 293, 1923 թ. Դեկտեմբ. 30. և «Հ. Ս. Խ. Հ. Դեկտեմբերի և Վորոշուհների հավաքածու» № 9 հոդ. 68.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒ- ԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ

ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Ընդունված Լ. Ժ. Կ. կոլեգիայի 1924 թ. մարտի 20-ի նիստում)

Ա.

1. Հայաստանի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեն կազմված է Լուսավորչական կից, համաձայն ժողովրդի ղեկավարների 18-ի ղեկընտի, կիրառելու կյանքի մեջ ղեկընտում հիշված նպատակները:

2. Հ. Հ. Պ. Կոմիտեն պետական գլխավոր

սրբանին և, միակը Հանրապետության մեջ, վերին վերադասված և ամենայն իրավասություն հնությունների հաշվառման, պահպանության և պաշտպանության վերաբերյալ:

Բ.

3. Հ. Հ. Պ. Կոմիտեն ապահովում է հուշարձանների իրական և տեխնիկական պահպանությունը, գործադրելով անհրաժեշտ վարչական և գիտական միջոցներ:

4. Կոմիտեն կազմակերպում է սխոտեմատիկ վերահսկողություն, վերաբերյալ բնավ տեղի հունենան:

ա. հնությունների տարադրելը հանրապետության սահմաններից.

բ. հին հուշարձաններ քանդելը կամ փչացնելը.

գ. հուշարձանի, նրա վորեկ մասի կամ կտորի տեղից հեռացնելը, կամ վորեկ ձեռք սեփականելը և ընկած բեկորներն իրեն նյութ գործածելը նոր շինությունների վրա:

5. Վոչ վորի, լինի նա պետական կամ հասարակական հիմնարկություն, գիտական կազմակերպություն, խմբակցություն կամ անհատ՝ չի թույլատրվում կատարել պեղումներ:

6. Վոչ վոր իրավունք հունի կատարելու վորեկ հնության նորոգում կամ վերակառուցում:

Հուշարձանների տեխնիկական պահպանության համար անհրաժեշտ աշխատանքներ կատարվում են Կոմիտեի կողմից (տես հոդ. 14):

7. Բոլորովին չեն կարող տեղի ունենալ հնությունների սեղավորություններ:

8. Առանց Կոմիտեյի թույլատվության խլով արգելվում է առհասարակ վորեւ այլ աշխատանք՝ կապ ունեցող հնությունների հետ:

9. Հոդ. 5, 6 և 7-ում հիշված աշխատանքները կարող են տեղի ունենալ միմիայն Կոմիտեյի գեկավարութեամբ, հարցը բաղմակոզմանի կերպով ուսումնասիրելուց յետո:

10. Հնություններ ունեցող վայրերում կամ նրանց կից շրջաններում յիթե կարիք կա կատարելու վորեւ աշխատանք՝ ճանապարհներ անցկացնել, կամուրջներ ձգել, ջրանցքներ փորել, հասարակական պահեստներ շինել և այլն, նմանորինակ հանրոգուտ ձեռնարկութեան զիմելու կամ վորեւ այլ շինութեան կառուցանելու գեպում, շինութեան ձեռնարկող պետական թե հասարակական հիմնարկութեանը կամ անհատը պարտավոր և նախորոք տեղեկացնել այդ մասին Կոմիտեյին և միմիայն նրա համաձայնութեանն ստանալուց յետո սկսել աշխատանքները:

11. Կոմիտեն քննում և բոլոր հարցերը, վորոնք վերաբերում են հնությունների հետ վորեւ կապ կամ առնչութեան ունեցող աշխատանքներին, և տեղում ստեղծելուց յետո ընթացք և տալիս նրանց:

12. Կոմիտեն կատարում և ամբողջականութեամբ ցուցակագրություն (րեգիստրացիա) Հայաստանի բոլոր հնությունների, տալով նրանց ընդհանուր նկարագրութեանը, չափերը և լուսա-

նկարը. րեգիստրացիայի յենթարկվում են վոչ միայն այն հուշարձանները, վորոնք իրենց բուն տեղումն են գտնվում, այլ և նրանք, վորոնք տեղափոխված են այս կամ այն հնադարանը կամ մասնավորեւ ժողովածուի մեջ, ինչպես և տարագրված մի ուրիշ յերկիր. միաժամանակ ի մի յեն հավաքվելու այդ հնությունների մասին յեղած այն բոլոր տեղեկութեանները, վոր ցրված կան գրականութեան մեջ:

13. Կոմիտեն կազմում և Հայաստանի Հնագիտական Բարեկ:

14. Կոմիտեն տեխնիկական կազմակերպված վերահսկողութեամբ և մասնագիտական ստուգումներով պարզում և հուշարձանների զիմացկունութեան չափը և կատարում և անհրաժեշտ աշխատանքներ ասպնովելու հուշարձանների գոյութեանը յեղած տեսքով, ապատելով հանդերձ հուշարձանները բնակիչներից և նրանց շրջապատն այնպիսի հավելումներից, վորոնք կապ չունեն նոցա հետ և խանգարում են նրանց պահպանութեանը:

15. Կոմիտեն վորոշում, գտնում և նկագրական օջանները, վորոնց մեջ մտնում են այն հողամասերը, վորոնք նախկին բնակութեանց տեղեր են, պատմահնագիտական արժեք են ներկայացնում, և ուր գեանի յերեսին կամ հոգով ծածկած՝ պահվել են հուշարձաններ կամ նոցա մնացորդներ — տնատեղեր (րակեր), պատեր, ջրմուղներ, գերեզմաններ և այլն:

16. Հնադիրտական շրջանները հողաբաժանման չեն յենթարկվում, նոցա վրա, բացի հնադիրտական աշխատանքներից, ուրիշ մի տեսակ աշխատանքներ (գյուղատնտեսական, շինարարական և այլն) ընդորոշին չեն կատարվում, իսկ առաջուց կատարվածները հետացվում են:

17. Կոմիտեն կազմակերպում է տեղերում թե առանձին հուշարձանների և թե հնադիրտական շրջանների իրական պահպանությունը հասուի պահակներով:

18. Կոմիտեն հուշարձանների շուրջն անխնամ թափված բեկորների և այն բոլոր հնությունների պահպանության համար, վորոնք թեև շարժված են իրենց բուն տեղերից, բայց կապված են վորոշ տեղի հետ, հիմնում է տեղային հետաքննության աշխատանքներ: Իսկ այն հուշարձանները, որ կան այգայիս հնություններ: Իսկ այն հուշարձանները, որ կան աշխատանքների համար, կազմակերպվում են հետաքննության աշխատանքներ, իսկ այն հուշարձանները, որ կան աշխատանքների համար, կազմակերպվում են հետաքննության աշխատանքներ, իսկ այն հուշարձանները, որ կան աշխատանքների համար, կազմակերպվում են հետաքննության աշխատանքներ:

19. Կոմիտեն անորոշում է նաև բոլոր պատահական կերպով յերեման յեկած հնությունները:

ների պահպանության խնդիրը, վորոնց գրանցողներն աչգ մասին պարտավոր են անմիջապես տեղական իշխանության միջոցով հայտնել Կոմիտեին և իրենց ուղարկել նրան, յեթե աչգ տեղիկապես անհնար չէ:

20. Կոմիտեն հրատարակում է մանուկափառներ հուշարձանների մասին առանձին-առանձին և պարբերական հրատարակություններով, գիտական ու հանրամատչելի ամփոփումով:

Գ.

21. Կոմիտեն ունի անմիջական հարաբերություն Լուսավորության մոնոպոլիզացիայի հետ:

22. Կոմիտեն իր վրա դրված պարտականությունների կատարման համար անմիջական հարաբերության մեջ է մտնում իշխանության մարմինների և ներկայացուցիչների հետ բոլոր տեղերում և անում համապատասխան կարգադրություններ:

23. Կոմիտեի նախագահին վերադասված է լիակատար իրավունք ինքնորեն կերպով անելու ամեն տեսակի կարգադրություններ Կոմիտեի նպատակների իրականացման դրմում:

24. Կոմիտեի կազմը մասնագիտական և առաջին կազմը նշանակվում է Լուսավորումի կողմից գիտության և գեղարվեստի ձեռնհաս ներկայացուցիչներից, ապագայում կազմը փոփոխվում կամ լրացվում է իրեն՝ Կոմիտեի առաջարկած թեկնածուներով, վորոնց հաստատում է Լուսավորության մոնոպոլիզացիայի Կոմիտե:

25. Կոմիտեն իր կազմից բնորոշում է իրեն համար նախագահ և գիտական քարտուղար, վեր հաստատվում են Լուսավորչական կոզմից. ունի իր գիվանը, նշանակում է պաշտոնյաներ իր իրավասության տակ գանվող հնազարանների, հնազարական շրջաններ և առանձին հնությունների պահպանության համար, և հուշարձանների տեխնիկական վերահսկողության համար հրավիրում է մշտական ճարտարապետներ, նկարիչներ և լուսանկարիչներ:

26. Կոմիտեն իր կազմից դուրս ունի նաև խորհրդատու մարմին՝ Խորհուրդ, վերին հրավիրում է Կոմիտեն իր նպատակներին համակիր, կուլտուրայի իրական միացորդների պահպանության գործին նախանձախնդիր անհատներից, վերոնք այս կամ այն ձևով կարող են ոժանդակ և աջակից լինել Կոմիտեյի գործունեության:

27. Խորհուրդը հրավիրվում է ի պահանջել հարկին Կոմիտեյի նախագահի կոզմից, վերը և ղեկավարում է Խորհրդի ժողովները:

28. Կոմիտեյի առանձին նախահաշիվը ներկայացվում է Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիտեարին ի հաստատություն: Նախահաշիվ պաշտպանության համար Կոմիտեյի նախագահին վերադանվում է իրավունք ի պահանջել հարկին մասնակցելու այն բոլոր նիստերին, վերադ ևլ նրանք լինեն, յերբ քննվելու կը լինի այդ նախաշիվը, ինչպես նաև Կոմիտեյի գործունեության հետ կապված այլ կարևոր և բացառիկ խնդիրների քննության ղեկըրում:

29. Կոմիտեն իր նպատակների իրադրծման համար վարում է գրավոր և բանավոր աղիտացիա, կազմակերպում է դասախոսություններ, խկ տարին մի անգամ ունենում է Խորհրդի հանգիսավոր նիստ, ուր ցուցադրվում են Կոմիտեյի կատարած գիտական աշխատությունները և ուր նա տալիս է հրապարակական ղեկուցումներ իր տարեկան գործունեության մասին:

30. Կոմիտեն ունի իր անունով կնիք:

Լուսավորչական

Հնությունների Պահպանության Կոմիտեյի
նախագահ՝ Թամսյան

Հնությունների Պահպանության Կոմիտեյի
գիտական քարտուղար՝ Ալխարիբեկ

Հր. «Խորհրդ. Հայաստ.» № 86, 1924 թ. ապրիլ 13.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յերես

Առաջաբան	3
Ծրագիր հնուքյունների ցուցակագրության յեկ	
նկարագրության	9
Ընդհանուր ցուցմունքներ	9
Նախապատմական կայաններ և արհեստանոցներ	11
Դերեղմաններ և դերեղմանոցներ	15
Պատահամբ բացված դամբաններ	17
Մենհիրներ, կրամիկներ և դոլմեններ	20
Հին քաղաքատեղիներ	22
Բնակավայրերի մնացորդներ: Դյուղեր	25
Քարայրեր: Ստորերկրյա անցքեր	27
Վիշապներ	29
Փոքագրված նախեր, նկարներ, գրություններ	30
Պատահական դյուտեր: Դանձեր	32
Մոնումենտալ հուշարձաններ	34
Պաշտաման հատուկ վայրեր	36
Հին կենցաղի իրեր	37
Հրահանգ գեանի յերեսին գտնված կուլտուրա-	
կան մնացորդների հավաքման համար	39
Տեխնիկական ցուցմունքներ	44
Հնագիտական բարձր	59
Դեկրեհ Հ Ս և Հ Ժողովրդական Խումիսարների	
հաշիդի	62
Հայաստանի Հնուքյունների Պահպանության	
կոմիտեի կանոնագրություն	64

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425887

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425887

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՆ

խմբագրում է և հետզհետե լույս է ընծայելու
հետևյալ հետազոտական
ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1. Յերկրաբանական (Ժող. Տնտ. Սորհուրդի
ծախքով):
2. Հողագիտական:
3. Կլիմայաբանական (Հողժողկոմի ծախքով):
4. Ֆենոլոգիական (Հողժողկոմի ծախքով):
5. Ինչու լեվ ինչպես պեժ է ուսումնասի-
րենք ցրեր:
6. Բուսաբանական
7. Բնության տեղական քանգարան:
8. Արդյունագործական (Ժող. Տնտ. Սորհի
ծախքով):
9. Հասարակագիտական:

ՊԱՅԵՍԸ՝

Յերեան, Կենտրոնական Գավառա-
գիտական Բյուրո, Լուսժողկոմատ: